

Branko Tošović (Grac)

Poetika zavičaja i zavičaj poetike Branka Ćopića

Poetika zavičaja (Z_{av}) Branka Ćopića predstavlja umjetničko osmišljavanje i izražavanje zavičajnog hronotopa u obliku intrarecepcije/autorecepcije (od strane autora) i ekstrarecepcije (od strane likova). Zavičaj poetike Branka Ćopića čine njegovi omiljeni umjetnički motivi, postupci, ono što mu je poetski najdraže, najiskrenije, što je duboko u njemu (lirizam, humanizam, komizam i dr.). U prvome dijelu rada razmatraju se konstitutivna pitanja Z_{av} i njegove poetike: šta je Z_{av} , šta je poetika Z_{av} , koji su njegovi okviri (granice), da li ima više Z_{av} , kakav je odnos svoga i tuđega u njemu, koliko je zastupljena pozitivna i negativna ocjena Z_{av} , u kakvoj je interakciji Z_{av} sa heterotopijom, topofilijom i topofobijom. Predmet drugoga dijela je Ćopićeva poetika Z_{av} . U njemu se izdvaja i razmatra dvostruki Z_{av} , integralni Z_{av} , „daljinski“ Z_{av} , Z_{av} likova, svoj i tuđi Z_{av} , heterotopijski Z_{av} i izdvajaju markeri Z_{av} . Glavni metod analize je indukcija (polazi se od konkretne građe i na njenoj osnovi vrši modelovanje, uopštavanje, generalizacija i nalaze univerzalije). Istraživački materijal čine tekstovi iz Ćopićevog Gralis-Korpusa.

0. Kada se govori o poetici Z_{av} , treba imati u vidu činjenicu da postoji jedna globalna (opšta) poetika, dvije komplementarne (poetika prostora i poetika zavičaja) te mnoštvo individualnih (poetika pojedinih stvaralaca). Opšta poetika bavi se strukturom umjetničkog teksta, formama, načinima, tehnikom i postupcima oblikovanja proznih, pjesničkih i dramskih djela. Ona čini okvir za poetiku prostora koja se realizuje, između ostalog, u poetici Z_{av} , a ova se dalje individualizuje. Poetika prostora predstavlja umjetničko opserviranje, osmišljavanje i izražavanje realnog ili fiktivnog toposa. Poetika Z_{av} podrazumijeva strukturiranje književnih tekstova o Z_{av} i tekstova motivisanih zavičajem, obuhvata formu, način (tehniku), postupke književnog oblikovanja Z_{av} i sastoji se od umjetničkog opserviranja, percipiranja i predstavljanja zavičajnih mjesta kao centrifugalnog prostora (iz koga se izlazi u nekoj fazi života) i centripetalnog prostora (u kome se čitav život ili veći njegov dio provodi).

1. Poetiku zavičaja Branka Ćopića čine: **(A)** zavičajni koordinatni sistem (prostorne cjeline – gradovi, sela, rijeke, planine, šume, doline; zavičajne dimenzije – visina, širina, dubina; geometrija Z_{av} – krug, linija, kvadrat, granica; realni i umjetnički, fikcionalni, virtuelni Z_{av} ; transpozicija Z_{av} , zavičajna slika svijeta; zavičajni pejzaži; zavičajne topofilije – utočišta, ugodajna mjesta; zavičajne topo-

fobije – odbojna, opasna, ukleta mjesta, tabuizirani zavičajni prostori – skriveni; tavan kao mjesto sjećanja i nostalgije; škola/internat, kuće, mlinovi i vodenice, mjesečina; granice Z_{av} i Z_{av} kao granica; socijalni i psihološki aspekti Z ; kretanje po Z ; vrijeme u Z_{av} , Z_{av} u vremenu; zavičajna godišnja doba; antropologija Z_{av}); **(B)** priča o Z_{av} (narativno modelovanje, projekcija Z ; zavičajna mjesta u koja se smještaju pripovjedne situacije i događaji; zavičajne priče kao temelj priča o Z_{av} ; Z_{av} kao bajka i Z_{av} u bajci, mitovi, legende i vjerovanja iz Z_{av} , zavičajne mitologeme; Z_{av} u poeziji, prozi i drami, zavičajne priče i pjesme; Z_{av} u naslovima djela; zavičajni humor i satira, lirizam/lirizacija Z ; konstrukcija, rekonstrukcija i dekonstrukcija Z_{av} ; ljepota, estetika Z_{av} ; zavičajni vremenski i prostorni markeri; zavičajni realizam i romantizam; Z_{av} u pravoj i kosoj perspektivi, Z_{av} kao java i kao san; pripovijedanje u prvom, drugom i trećem licu o Z_{av}); **(C)** zavičajna paradigma (Z_{av} i emocije; Z_{av} kao sloboda i kao ograničenje; Z_{av} i igra, Z_{av} i rat; seobe iz Z_{av} ; sudar, sukob zavičaja i nezavičaja); **(D)** percepcija, deskripcija i naracija užeg ili šireg Z ; **(E)** zavičajni likovi (markantni identiteti, junaci markirani zavičajem, njihov odnos prema Z_{av} , ljudi zavičaja – djeca, odrasli, starije osobe; zavičajno privlačenje i odbijanje ljudi; žena i muškarac u Z_{av} , zavičajna ljubav i erotika; životinje u Z_{av} ; biljke u Z_{av}).

2. Zavičaj je širok pojam bez prave, opšteprihvatljive definicije. To je gnozeološki trajna i percepcijski dispersivna kategorija, svjesno-nesvjesni fenomen, (obično) prostorni početak u kome teče najmanje jedan dio života, prije svega, rana i/ili kasna mladost. Pošto je to izrazito subjektivna kategorija (koju svaki pojedinac određuje i pravi njegovu užu i širu topografiju), pitanje je da li je univerzalno određenje Z_{av} uopšte i moguće.¹

Ne znam što bi, kad je ekonomija u pitanju, trebala biti definicija zavičaja. Ne zna to čak ni Wikipedija, pa odakle bih to onda znao ja? Zavičaj bi, po nekoj mojoj osobnoj logici, trebao biti neki prostor u kojem čovjek obitava duže vrijeme i u kojemu može ostvariti i zadovoljiti svoje egzistencijalne potrebe. Tu ću jednostavnu definiciju vrlo skromno nazvati „Maystorovom definicijom ekonomskog zavičaja“ (Zavičaj-www2).

3. Pošto je teško jednoznačno definisati Z_{av} , čine se pokušaji da se on (ponekad i radi igre) slikovito determiniše. Recimo:

Mesto gde jedva čekaš da dođeš a kad dođeš jedva čekaš da odatle odeš da bi ponovo jedva čekao da dođeš. ♦ Postoji mnogo mesta na koja možeš da odeš gde će te svi dočekati sa osmehom, ali samo jedno gde će da ti jebu sve po spisku kad se vratiš, a da ti pritom bude drago (Zavičaj-www3). ♦ „...zavičaj je tek puka fikcija, opravdanje pred sobom i pred drugima da čovjek nije repa bez korijena i trivijalan dokaz takozvanog rodoslovlja“ (Zavičaj-www4). ♦ To je najstarije, najneverovatnije, najprostranije stanište koje nosi u sebi kôd i šifru; to je svetlost koja u nesagledivom

¹ Z_{av} se može posmatrati i s aspekta identiteta: „Na čemu se temelje identiteti? Sve dok čovek ne bude stanovao u svemirskim brodovima, definišaće ga njegovo 'zemaljsko selo', veruje Anila Vilms. Putnici između svetova su manjina“ (Zavičaj Zemlja-www).

čudnom vremenu, praznini i polumračnom prostranstvu nigde ne počinje i nigde se ne završava, i neiscrpno skrovište svega. Izvan zatvorenosti i dovršenosti, zaštićen od svake svoje nedoumice, zavičaj meša stvarnost sa maštom, a nove definicije i tumačenja sa tradicijom (Zavičaj-www5). ♦ Zavičaj je iznad života natopljenog prošlošću i uzvišen prostor u kojem se susreću nasleđe i običaji (Hadžibegović-www).

Pojedini književnici ostavili su svoja tumačenja Z_{av} : za Mešu Selimovića on nije samo neobjašnjiva veza između nas i Z_{av} već i koloplet nasleđa, istorije i cjelokupnog životnog iskustva vezanog za svoj kraj, za Miloša Crnjanskog Z_{av} je ono što se osjeća u svom srcu, za T. S. Eliota on je tamo odakle izviremo, za jednog izraelskog pjesnika čovek je samo kopija svog Z_{av} , a Gete je smatrao da čovjek sve duguje Z_{av} (v. Hadžibegović-www).

4. Jedno od najtačnijih (logički) i najnetačnijih (spacijalno) pjesničkih definicija Z_{av} dao je Arsen Dedić kada je rekao da je Z_{av} *onoliko koliko ja odredim*:

Zavičaj radi samo u srpnju i kolovozu. | Moj zavičaj je onoliko koliko ja odredim. Zavičaj mi ne može odrapiti nekoliko godina naklonosti – uvjetno. | Sunce tuđeg neba dalo je sjajnih rezultata. | Zavičaj je naivan. | Utrapi mu se tko god stigne (Arsen Dedić. O ZAVIČAJU)

i kada je to *koliko* sveo na kvadraturu vikendice (dakle Z_{av} je prostor jedne kuće):

Zavičaj ima skroman glazbeni ukus. | Najlošiji tekstopisci drmaj u zavičaju. | Zavičaj ima kvadraturu vikendice. | Ljubav prema zavičaju je neuzvrćena. | Zavičaj na putu. | Zavičajem protiv zavičaja (Arsen Dedić. O ZAVIČAJU)

To je primjer ekstremnog sužavanja, konusiranja Z_{av} i njegovog svođenja na izolovani objekat u prostoru.

U nekim se slučajevima u tumačenju Z_{av} ne primjenjuje asercija (kojom se razotkriva smisao riječi), već negacija (ne govori se šta jeste, nego šta nije Z_{av}). Autor pjesme ZAVIČAJ polazi od zavičajnih markera (avlije, stare zardale kapije, njene škripe, kajsija u bašti), a onda se prebacuje u aktuelni prostor, prostor nezavičaja koji ima svoje ime – Holandija.

Avlija, i stara zardala kapija | U mome snu zaškripi | Probudi me, podsjeti me | Da si mila kroz nju nekad prolazila. | Kajsija, tužno se usred bašte savija | Nema za kog da raste | Holandija sve hladnija | Mnogo vrata, nijedna kapija (Zdravko Čolić. ZAVIČAJ).

Slijedi nizanje onoga što odlikuje nezavičaj.

Moja je kuća na prodaju | Ovdje me ljudi ne poznaju | Srce mi kaže: Sve daj | Nije ti to Zavičaj (Zdravko Čolić. ZAVIČAJ).

To izaziva nostalgiju prema Z_{av} i želju da se u njega vrati.

Sjećanje na tebe dolazi | Tvoja me suza pronalazi | Reci mi: Dodi i kraj | Vрати me u Zavičaj (Zdravko Čolić. ZAVIČAJ).

A onda opet dolazi nezavičaj.

Desi se, ponešto lijepo ovdje | Ne traje ni sutra do popodne | Osjetim te na ramenu | Kao opet me ljubiš, al samo u snu. | Čarlja, vjetar sa juga | Pa se prenosi u mene

neka tuga | Holandija sve hladnija | Mnogo vrata, nijedna kapija (Zdravko Čolić. ZAVIČAJ).

5. Z_{av} je relativan pojam. On nije ono što se međusobno dogovorimo, već ono što se sami sa sobom dogovorimo. Kao kanonska, tipična kategorija Z_{av} je prostor sa stožernom tačkom, centrom, osnovnim orijentirima – mjestom rođenja,² odnosno mjestom življenja u djetinjstvu.³ To je prostor-vrijeme (P-V) sa tri obligatorna dijela (koji se mogu i ne moraju podudarati): životnim (P- V_{egz}), opservacijskim (P- V_{opsZ}) i modulativnim (P- V_{mod}). U skladu sa time formula Z_{av} izgleda ovako:

$$Z_{av} = S \{ P-V_{egzZ} \mid P-V_{opsZ} \mid P-V_{modZ} \} \rightarrow \{P-V_{ModZ}\}.$$

Prema njoj Z_{av} predstavlja realni prostor (P_{real}) jednog subjekta (S), obično iz vremena njegove rane mladosti, (1) koji se u prostoru opserviranja (P_{oZ}) osmišljava i u prostoru modelovanog Z_{av} (P_{ModZ}) predstavlja kao svoj, (2) koji se emotivno (ne)doživljava (O_+ , O_- , O_0), (3) kome se S povremeno vraća, fizički ili virtualni, mnemorički, iz drugog realnog prostora (P_{oZ}) i vremena (V_{pro}), stvarajući postupcima pomjeranja, transpozicije, reinkarnacije... drugostepeni, osmišljeni, izmišljeni, izmaštani, imaginarni prostor (P_{ModZ}), prostor prostora, prostor heterotopija. Z_{av} je jaki prostor jer isijava snažnu energiju i emociju. On nema zauvijek strogo utvrđene granice, već se može sužavati i širiti oko stožerne tačke koju obično čini mjesto rođenja. Spoznajno i umjetničko poimanje Z_{av} liči na efekat koji stvara kamen bačen u vodu, pri čemu je Z_{av} ono što se zatalasa, ali nije samo tačka iz koje počinje talasanje. Najjače talase Z_{av} generiše djetinjstvo i mladost. Svaka individua proizvodi neponovljive zavičajne oscilacije. Kao što kod gibanja vode izazvanog bačenim kamenom talasi gube snagu što se više udaljavaju od centra, tako i talasi Z_{av} postaju sve slabiji što dalje odlaze od jezgra. Prvi je talas najjači (njegov je epicentar Z_{av} obično mjesto rođenja), drugi slabiji (najuži prostor oko mjesta rođenja), a naredni (manja, a onda i veća regija) još slabiji. To se tiče kanonskog (tipičnog) Z_{av} . Nekanonski (netipični) Z_{av} može da bude i bez mjesta rođenja. U modelovanju Z_{av} uvijek ostaje neki realni prostor ali na ovaj ili onaj način pomjeren, izvrnut, izokrenut. Zavičajno talasanje nije jednosmjernan

² Mjesto rođenja jeste fakultativni marker Z_{av} , što potvrđuje primjer Iva Andrića, koji je odmah nakon što je progledao u Travniku napustio to mjesto i odrastao u Sarajevu i Višegradu. Fakultativnost je u skladu sa teorijom relativiteta (čija je jedna od osnovnih postavki širenje prostora): što se više prostorno udaljavamo od (centralne tačke) Z_{av} , on se sve više rasplinjuje.

³ U drugim jezicima nalazimo različite nazive *Homeland* (en), *Heimat* (de), *родной край* (ru)... Neki tvrde da je njemačko *Heimat* nemoguće prevesti zbog njegove semantičke polivalentnosti. Leksičko gnijezdo *zavičaja* čine imenice *zavičajnost*, *zavičarenje*, pridjev *zavičajni*, prilog *zavičajno*, glagol *zavičariti*. Postoje slične nominacije, ali sa različitim semantičkim nijansiranjem: *očevina*, *otadžbina*, *djedovina*, *postojbina*, *rodno gnijezdo*, *domaja*, *babovina*, *patrimonij*.

proces vieć može biti reverzibilan – ne samo da talasi Z_{av} idu od njegovog epicentra nego svaki S iz Z_{av} šalje u određenim intervalima svoje (misaone, asocijativne) talase u pravcu Z_{av} . I što je S bliži Z_{av} , ta su strujanja manje moćna.

Modelovani Z_{av} je obligatorni spoj prostora i vremena (Z_{av} uvijek postoji u njima), to je legura realnosti i virtualnosti, stvarnosti i imaginacije. Kada se realni prostor Z_{av} kontaminira virtualnim prostorom Z_{av} , nastaje heterotopija na bazi idealizacije, subjektivizacije, lirizacije... Z_{av} .

6. Koordinatni sistem Ćopićevog Z_{av} čine: horizontala, vertikala i dvije dijagonale.

Na horizontali se nalazi **(1)** vrijeme boravka u Z_{av} kao realno vrijeme (V_{pro}), **(2)** vrijeme opserviranja Z_{av} (V_{opsZ}) i **(3)** vrijeme modelovanja Z_{av} (V_{modZ}). Sva tri vremena dolaze kao **(a)** sadašnjost, aktuelno vrijeme (V_{sad}), **(b)** prošlost (V_{pro}) i rijetko **(c)** budućnost (V_{bud}). Vremena **1**, **2**, **3** i **a**, **b**, **c** spajaju se i kombinuju sa vremenom autora (V_{aut}) i vremenom njegovih likova (V_{lik}).

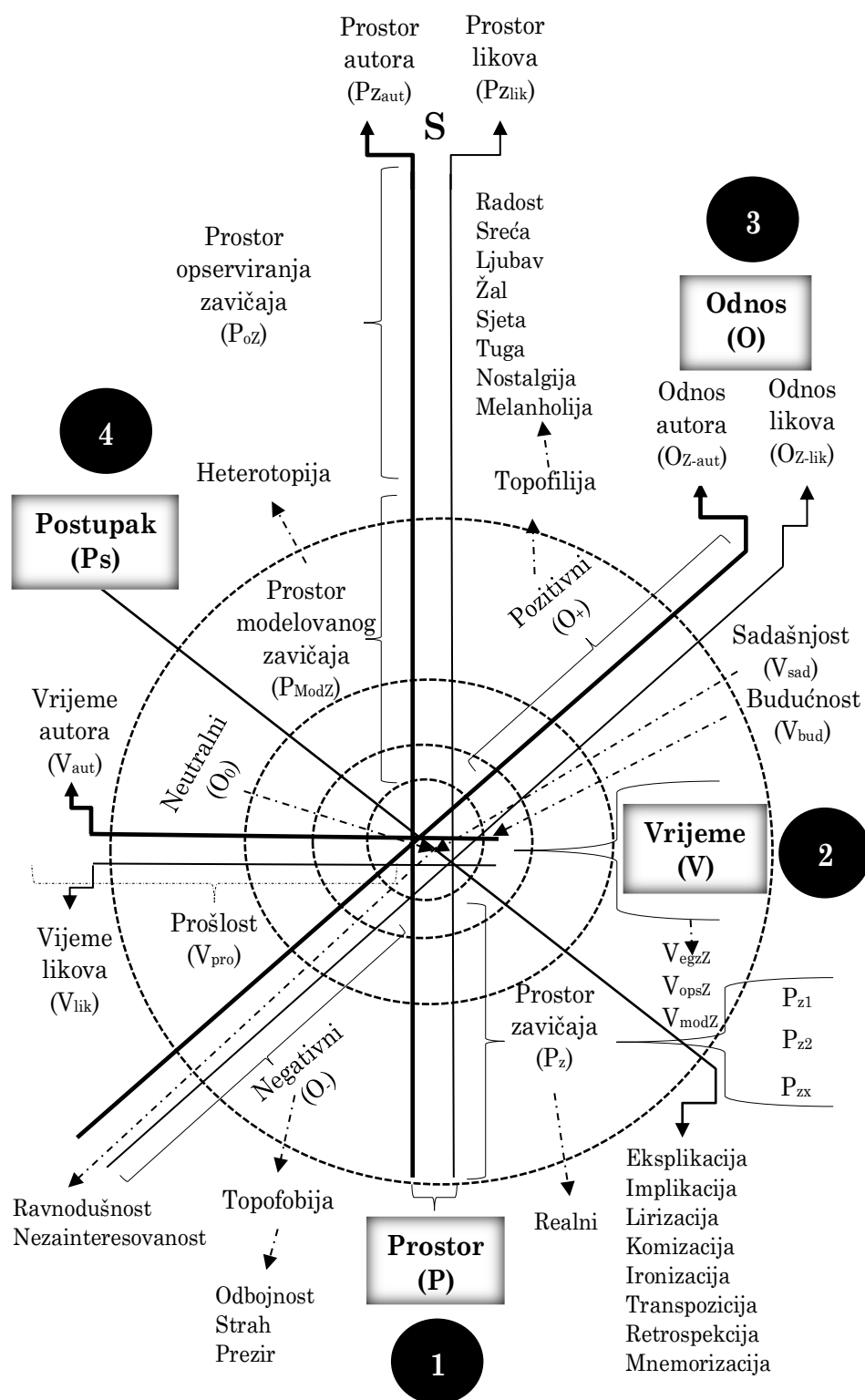
Vertikala je trodijelna jer su joj konstituenti realni prostor Z_{av} (P_z), prostor opserviranja Z_{av} (P_{oZ}) i prostor modelovanog Z_{av} (P_{ModZ}). Prostor realnog Z_{av} (P_z) obično je unikat, ali kao Z_{av} mogu dolaziti dva pa i više prostora, i to: **(1)** sukcesivizacijom – osmišljavanjem i oscilacijama poput talasa od kamena bačenog u vodu, recimo, prvi talas dolazi od rodne kuće, drugi od mjesta u kome se ona nalazi, treći od uže regije, četvrti od šire regije itd.; takva su tri osnovna Ćopićeva talasa: Hašani (P_{ModZ1}), Krajina (P_{ModZ2}), Bosna (P_{ModZ3}): ($P_{ModZ1} \wedge P_{ModZ2} \wedge P_{ModZ3}$), **(2)**, paralelizacijom – binarnim izborom dvaju prostora koji nisu jedna u drugom, već jedan pored drugog (Krajina | Lika: $P_{ModZ1} | P_{ModZ2}$).⁴

Ako se Z_{av} posmatra kao prostor koji se može sačuvati i izgubiti (višom silom), onda se može reći da S u nekoj fazi života može ostati bez Z_{av} kao realnog prostora (u ratu, protjerivanjem, zabranom ulaska, potopljanjem čitavog Z_{av} ili njegovih dijelova i sl.), ali se onaj drugi – prostor modelovanog Z_{av} (P_{ModZ}) nikad ne može otuđiti. P_{ModZ} je u S i niko ne može tamo da uđe i da ga otuda iščupa. Ni treći prostor – prostor opserviranja Z_{av} (P_{oZ}) nije moguće oduzeti jer gdje god da se S nalazio, on može da se u mislima vraća Z_{av} .

Prvu dijagonalu Ćopićevog Z_{av} čini odnos autora i njegovih likova prema Z_{av} . On (odnos) može biti **(a)** neutralni (O_0) – suzdržan, ravnodušan, nezainteresovan, **(b)** pozitivan (O_+) – radostan, veseo, tugaljiv, sjetan, melanholičan, nostalgican i **(c)** negativan (O_-) – odbojan, prezriv. Kod Ćopića izrazito dominira **(b)**.

⁴ Što nalazimo i u pjesmi: *Sastala se Krajina sa Likom; | pa se ne da pokoriti nikom!* (USTANAK NA KRAJINI). Zavičajem smatraju Ćopićevi junaci i druga mjesta: (Pod)Grmeč, Kozaru, Banjaluku, Bosansku Krupu, Brdare, Drvar, Gluvi Do, Gluvu Kasabu, Mračaj, Orlovsku Klisuru, Petrovac, Prijedor, Prkose, Sanski Most..., područje Japre, Une, Sane...

Druga dijagonala obuhvata postupke opserviranja, poimanja i umjetničkog oblikovanja Z_{av} kao što je eksplikacija (jasno imenovanje prostora kao Z_{av}), implikacija (indirektno ukazivanje na Z_{av}), lirizacija, komizacija, ironizacija, transpozicija, retrospekcija, mnenorizacija i dr. U datoj analizi težište je na eksplikaciji jer ona najbolje odslikava Ćopićevo poimanje i predstavljanje Z_{av} . Pod njome se podrazumijeva uporeba riječi tipa *zavičaj*, *zavičajni*, *rodni*, *svoj* i dr. Naša analiza Ćopićevog Gralis-Korpusa ukazuje na to da se u eksplikaciji pretežno koristi pridjev/epitet *rodni*, koji se najčešće veže za leksemu *kraj* (44), slijedi *selo* (31), zatim *kuća* (8). Ostale su imenice manje zastupljene: *Grmeč* (4); *Krajina* (3); *planina*, *gruda*, *zemlja*, *trešnja*, *prag*, *drvo*, *mjesto*, *varoš*, *polje*, *grančica*, *Hašani* (2). Jedinične primjere daju: *kutak*, *Bosna*, *brvnara*, *gora*, *kolijevka*, *njiva*, *pjesma*, *potleušica*, *rječica*, *visoravan*, *brijeg*, *gaj*, *grad*, *orah*, *Podgrmeč*, *voćar*, *zakutak*, *zaseok*, *brdo*, *more*, *nebo*, *ognjište*, *polje*.

Ilustr. 1. Zavičaj (Z_{av})

7. Ćopićeva poetika Z_{av} nastaje nanošenjem, navedenih četiriju ravni jednih na druge: prostora (P), vremena (V), odnosa (O) i postupka (Ps), tj. njihovim objedinjavanjem i stvaranjem dvoslojnih, troslojnih i višeslojnih matrica po binarnom principu (1 + 2, 1 + 3, 1 + 4, 2 + 3, 2 + 4, 3 + 4), tercijalnim principu (1 + 2 + 3, 1 + 2 + 4, 2 + 3 + 4) ili totalnom principu (1 + 2 + 3 + 4).

8. Prvu matricu Ćopićevog opserviranja, doživljavanja i modelovanja Z_{av} čine dvije ravni – spacijalna (P) i temporalna (V) – 1 + 2.

Temporalna ravan (V) odnosi se na vrijeme provedeno u Z_{av} i na vrijeme vraćanja njemu (fiksijski) ili u njega (realno). Pri tome se Z_{av} posmatra (1) tokom boravka u Z_{av} ili (2) van vremena života u njemu. Opservacijska tačka može se nalaziti u Z_{av} i izvan njega. Tako nastaju četiri prostorno-vremenske opservacije: (1) iz Z_{av} u kome je proveden čitav život, (2) iz Z_{av} u kome je prošao samo jedan dio života (obično početni), (3) iz Z_{av} u kome se samo povremeno boravi(lo), (4) iz nezavičaja, drugog zavičaja. Što se tiče Ćopića, varijanta (1) nije prihvatljiva jer on nije u Z_{av} ostao čitav život. Tri se preostale prepliću: (2) u Z_{av} je bio jedan dio života (početni), (3) u njega je povremeno svraćao, (4) Z_{av} je posmatrao i iz nezavičaja. U varijanti (2) Z_{av} je Ćopiću bio najuži (epicentar Z_{av} i prvi talas koji je on proizveo) i svodio se, manje-više, na rodno selo Hašane. Varijanta (3) ima dva oblika – u jednom (3a) pisac fizički povremeno dolazi u Z_{av} , u drugom (3b) on je u mislima, do kraja života u rodnom kraju. Dinamika i jačina oba procesa imala su suprotan karakter: što je vrijeme prolazilo (3a), Ćopić je bivao sve rjeđe u Z_{av} i slao sve slabije intrazavičajne talase, a (3b) sve češće i sve jače ekstrasavičajne. Vraćajući se u Z_{av} iz nezavičaja (4) pisac proširuje granice Z_{av} – nisu to bili samo Hašani (prvi talas Z_{av}), već Bihać (drugi), Podgrmečje (treći), Krajina (četvrti), Krajina i Lika (peti), Bosna (šesti).

Spacijalna dimenzija odnosi se na prostor Z_{av} i prostor iz koga dolazi do vraćanja u Z_{av} : on se posmatra kao prostor u kome se boravi ili kao prostor viđen iz drugog prostora. U ovoj prostoro-vremenskoj matrici povezuju se (a) tri vrste prostora – prostor realnog Z_{av} (P_z), prostor opserviranja Z_{av} (P_oZ) i prostor modelovanja Z_{av} ($P_{mod}Z$) sa (b) tri vrste vremena: prošlim (V_{pro}), sadašnjim (V_{sad}), i budućim (V_{bud}), te sa (c) prostorno-vremenskom matricom autora (Z_a) i prostorno-vremenskom matricom junaka (Z_{lik}).

Što se tiče centrifugalnosti (odlaska iz Z_{av}) i centripetalnosti (povratka u Z_{av}), kod Ćopića izrazito dominira centrifugalnost – odlazak, rastanak sa Z_{av} . Ta je centrifuga tegobna, bolna, grčevita, žalovita, bolećiva, sjetna, nijema.

Sad već postaje svadljiv, oštro bi odrezao svakom ko bi mu prebacio da se odvaja od Grmeča i starih drugova. Ljut je, prasnuo bi, ali na koga? Ko mu to najviše zamjera i u oči skače? Je l' to pričljivi Pepo, je l' zamukli Dragija, ko je?). ♦ „Kad iz rodnog kraja krenuh na dušu mi sjena pala, | iza kuće, tiho, sjetno kobilu je zarzala: | ej skitnice dugonoga, ne ostavljaj druga svoga“ (POVRATAK MARIJANI). ♦ A sin se, evo, slomio u svijetu, slomio se, u stvari, zajedno sa čitavim tim svijetom u kome je imao nekakvo svoje naizgled ljepše mjesto, a sad ga evo nazad, u gore položaju nego onoga dana kad je

kretao iz rodnoga kraja (PROLOM). ♦ *Napušta Stojan rodni kraj noseći sa sobom zgrudvan ohladnjesto bol za plugom, za pošteno sarađenom jesenjom godinom, za svim onim što čini istinski pravi život, kaljen znojevima* (OSMA OFANZIVA). ♦ *Kraj puta obrasta u travu zapušten grob partizana. Ovaj tu vjerovatno je iz šeste krajiške, iz najturdokornije grmečke brigade. Nju je najteže bilo krenuti iz rodnog kraja* (OSMA OFANZIVA). ♦ *Bilo je rano jutro i teška rosa ležala je po prezreloj travi pored puta, a ona se, sjedeći, u kolima, zimogrižljivo pribijala uz Iliju i nije smjela da se okrene iza sebe, tamo gdje je ispod raskopana brijega ostajalo njezino selo, rodna kuća, majka, brat i čitavo njezino burno, nesređeno djetinjstvo i rane godine djevovanja* (PROLOM). ♦ *Prihvatio je u naručje taj posljednji dašak rodne kuće i krenuo niz drum* (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO). ♦ *Teško se odlučila da ostavi rodnu kuću u Vrgelju, tamo u Bosni* (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO). ♦ *Veliki prelom u mom životu nastao je onih dana kad sam prvi put u životu ostavio rodnu kuću i svoj zavičaj i otišao u Bihać, u gimnaziju* (MOJ ŽIVOT I KNJIŽEVNI RAD). ♦ *Čitavim svojim bičem osjeti napet i grčevit čas rastanka, rastanka s djetinjstvom, s roditeljskim domom, s čitavim rodnim krajem, sve do one posljednje lijeske u strmini, od usamljene ribice koja svjetluca i treperi u zavučenom viru Japage* (PROLOM). ♦ *Jednog dana, tih i tužan, | oprostitih se s rodnim krajem, | osta riba, osta Japra, | blista, šumi zavičajem* (VJEČITA RIBA).

Centripetalnost (napuštanje) Z_{av} dolazi kao:

(a) povlačenje

Nije to ni jedan ni drugi, nikog on određenog pred sobom ne vidi. Iza nejasne noćne bušije njega, u stvari, čeka negdašnji Stojan Starčević, onaj komandant iz januarske noći četrdeset treće, koji pod borbom odstupa s posljednjih padina rodne planine, a dobro zna da mu u zavijanom Grmeču ostaje žena s djecom, ostaju komšije, kumovi, prijatelji (OSMA OFANZIVA). ♦ – *Šta je, povlačiš se, odstupaš?* – ječao je on tada pribijen uz gvozdenu smrznutu zemlju na Petrovačkoj cesti i odnosio je sa sobom, čini mu se zauvijek i nepovratno, čitav rodni kraj zajedno s ljudima i uspomenama (OSMA OFANZIVA).

(b) pećalba

Putuju u svijet siroti ljudi, a rijeka Una, tugujući u proljetnoj noći, ponavlja njihove tužne pjesme o rodnom kraju (PRIČE SA ŽELJEZNIČKE PRUGE). ♦ *Oni kreću u daleki svijet da zarade koru hljeba i uz put da rastjeraju brigu i jad, pjevaju pjesme sumorne i tužne kao rodni kraj iz koga su krenuli* (PRIČE SA ŽELJEZNIČKE PRUGE).

(c) modalnost (potencijalnost) – *A ko bi od grehote ostavio ovako rodnu zemlju? – pita Gloginjar mirno i ozbiljno* (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO).

(d) mnemorika – *A, to je ono, ono davno, poznato – pomisli on sav prožet skoro zaboravljenim utiskom iz djetinjstva i pred oči mu, opipljiv i živ, iziđe onaj dan kad se rastajao s rodnim krajem* (PROLOM).

(e) posljedica – *Stojanovi sinovi, trinaestogodišnji Stevan i osmogodišnji Mirko, nejednako su odbolovali rastanak s materom i rodnim krajem* (OSMA OFANZIVA).

(f) prinuda, prisila zbog ratnih kataklizmi, odsustva

*Sklonila se pod Grmeč u toku rata pa tu i ostala, u Starčevića komšiluku, jer joj je u **rodnom** selu, Hahapiću, sve izginulo i pogorjelo* (OSMA OFANZIVA). ♦ *To mi je bilo neko prisilno odsustvovanje iz **rodnog** sela, isto kao i služenje vojnog roka u Mariboru, a ono glavno, što me na kraju čeka, to je ipak radosni povratak u moje Hašane* (DELIJE NA BIHAĆU).

9. Centralna Ćopićeva djela centrifugalnog karaktera su NE TUGUJ, BRONZANA STRAŽO i OSMA OFANZIVA.

10. Centrifugalnost funkcioniše u različitim okolnostima i kontekstima.

*Moj Bosanac zabacio me je na leđa i s drugovima krenuo u **rodni** kraj* (PRIČA STARE PUŠKE). ♦ *Poslije devet mjeseci, provedenih u borbama po centralnoj Bosni i Slavoniji, slavni bataljon vratio se u **rodnu** Krajinu* (OSMA OFANZIVA). ♦ *Kad se iskrcao na stanici u Bosanskoj Krupi, dolazeći na odsustvo, i osmotrio rujne jesenje šume povrh varoši, u njemu poleže i sjezeri se blagotvorna tišina **rodnoga** kraja* (OSMA OFANZIVA). ♦ *Međutim, ovoga puta ne pomogoše ni djedove vile, ali zato naoko mirna mladica sama razriješiti stvar. Jednog jutra, u štali, ta ti tupnu strica muzlicom po glavi i ostavi ga, onako ošamućenog, da sjedi u vrućoj balezi, a ona pokupi u jedan zavežljaj nešto od svojih najnužnijih stvari i raspali put **rodnoga** Kozina* (ŽENIDBA MOGA STRICA).

Vraćanje može biti odloženo: *Tako je povratak u **rodni** Obljaj odgođen za još jedan dan* (OSMA OFANZIVA). Ono može biti prisilno: *Imao je bezbroj sukoba i tuča s „palirima“ blagajnicima preduzetnicima i štrajkolomcima, dvaput je, pod stražom, sproveden u svoje **rodno** mjesto, a treći put je, vezan, iskočio iz voza* (MAJOR BAUK), a takođe virtualno:

*Draška ga mlakim paperjem sanjive tišine, miluje mu opušteno tijelo lijenom mačjom toplinom i – evo još tren! – i on će biti daleko od svoje beogradske kancelarije i teških fotelja, utonuo u prezrelu paprat podno sela Obljaja, sav predan smirenom jesenjem suncu **rodnoga** Grmeča, svemoćne vječite planine* (OSMA OFANZIVA). ♦ *U svom tijesnom i ubogom Vrgelju on je zaista često sanjao nekakav prostran bogat kraj, pun sunca, zelenila, **rodnih** njiva i vesele djece* (BITKA U ZLATNOJ DOLINI).

Rijetko se ističe da povratka nema: *Blizu je, a u isti mah tako daleko da mu svaka pomisao na **rodnu** kuću i poslove u njoj pada na dušu kao živ ugljen: nikad više natrag!* (PROLOM) i da su za žaljenje oni koju su napustili Z_{av}:

*Poslije materina odlaska, Stevan pođe kroz Beograd, za svojim poslom, razvedren i smiren kao nikad dotada. Vidio je, snašla se majka, ostala živa, kuću kući i naprijed gleda zajedno sa svojim Milanom. Ne treba zbog nje strahovati, više su za žaljenje oni koji ostaviše **rodni** kraj, njihova je sjutrašnjica neizvjesna* (OSMA OFANZIVA).

Pri tome se jedinim pravim životom smatra onaj u rodnome kraju:

*Dosta je bilo grada i ovoga čudnog privremenog života u njemu, valja se vraćati svojoj kući i onome tamo životu, jedinom i pravom, koji spokojno diše i teče po svim drumovima, puteljcima i nogostupima **rodnog** sela* (OSMA OFANZIVA).

11. Najmarkantniji primjer centripetalnosti nudi POTOPLJENO DJETINJSTVO. Ova jednostavna i kratka priča nije baš tako strukturno jednostavna. Prvo, u njoj se pojavljuju dva glavna lika koji se na desetak različitih načina imenuju. S

jedne je strane dječak (S_1) koji se transformiše u malog putnika (S_2), a ovaj u prosijedog čovjeka (S_3), odnosno došljaka. *Sveveseljeni* putnik (S_3) koji dolazi u svoj Z_{av} u stvari je negdašnji dječak (S_1) a sada probuđeni dječak. S druge strane, tu je djevojčica iz dječakovog Z_{av} (S_4) i dvije životinje – ostavljeni zeko (S_5), i ostavljena kuja (S_6). Fabularno se prepliće prošlost, sadašnjost i budućnost. Pojam došljaka se duplira – to nije samo onaj prosijedi čovjek (S_3) već i jezero (S_7), koje je potopilo Z_{av} a s njime prošlost i sve uspomene. Ovu posljednju treba posebno istaći zbog činjenice da se ona rijetko veže za Z_{av} . Zatim, u pripovijeda-
nje se uvodi dijalog u kome se pokušava što više zatamniti ko stoji iz replika – dječak ovaj, dječak onaj, prijašnji dječak ili sadašnji prosijedi čovjek u ranoj mladosti. U naraciju se uvodi značajan nosilac heterotopije – ogledalo, koje je položeno i koje je nestalo potapanjem područja oko rijeke. Pojavilo se i drugo ogledalo, ali ono ne odslikava, kao prethodno okolna brda u planinskoj rijeci, već pusto blijedo nebo u mirnoj jezerskoj vodi. Autor potencira pojam Z_{av} korišćenjem leksema *zavičaj* (upotrebljava se pet puta), *rodno mjesto* (1), *rodni kraj* (1), *zavičajni vidik* (1).⁵

12. Ako se objedini Ćopićeva vremenska i prostorna opservacijska tačka, dobijaju se dvije osnovne kombinacije – **(1)** homogena: **(a)** opservacija Z_{av} (O_{z_hom+}) iz istog zavičajnog prostora (P_{z+}) i iz istog zavičajnog vremena (V_{z-}) – ($O_z = P_{z+} \wedge (V_{z-})$), **(b)** opservacija Z_{av} iz nezavičajnog prostora (P_{z-}) i nezavičajnog vremena (V_{z-}) – $O_{z_hom-} = (P_{z-}) \wedge (V_{z-})$, **(2)** heterogena: **(c)** opservacija Z_{av} (O_{z_het}) iz zavičajnog prostora (P_{z+}) i nezavičajnog vremena (V_{z-}) – $O_{z_het} = P_{z+} \wedge V_{z-}$, **(d)** opservacija Z_{av} iz nezavičajnog prostora (P_{z-}) i zavičajnog vremena V_{z+} – $O_{z_het} = (P_{z-}) \wedge (V_{z+})$. Sa Ćopićem su korelativni samo **a** i **b**. Slučaj **(a)** – opservacija Z_{av} iz istoga zavičajnog prostora i istoga zavičajnog vremena tiče se samo početne faze piščevog života i Hašana, a završava se odlaskom u bihački internat, gdje mali Branko zavičajem smatra samo rodno selo (što znači da ga posmatra iz nezavičaja). Slučaj **(b)** – opservacija Z_{av} iz nezavičajnog prostora i nezavičajnog vremena odnosi se na sve situacije u kojima Ćopić vidi Z_{av} izvan nekog od zavičajnih talasa – prvog (Hašani), drugog (Podgrmečje), trećeg (Krajina), četvrtog (Bosna)... Slučaj **(c)** – opservacija Z_{av} iz zavičajnog prostora (Hašana, Krajine, Bosne...) i nezavičajnog vremena (vremena provedenog izvan njega) nije u odnosu na Ćopića realan niti moguć, kao ni **(d)** – opservacija Z_{av} iz nezavičajnog prostora (van Hašana, Krajine) i iz zavičajnog vremena boravka.

13. Prvom talasu Z_{av} – hašanskom Ćopić je posvetio veliki broj djela, romana i pripovjedaka.

⁵ *Ti povraci zavičaju i djetinjstvu za umjetnike su znak zrelosti i, mislim, dokaz da su prebrodili krizu, koja se kod pisaca javlja između tridesete i četrdesete godine, kada mnogi i prestanu pisati* (Jevtić 200: 16).

⁶ Znak $\wedge$ označava konjunktiju ('i'), za razliku od znaka disjunktije $\vee$ ('ili').

Podjaren njegovim „zdaјstvom“, ja zapeh da sastavim što ljepšu pjesmicu. Izide mi pred oči Zora sa svojim krupnim očima, ponovo začuh njen glas, pa, sav zanesen i blažen, utonuh u poplavu najljepših riječi. Zasipale su me kao trešnji cvijet kad proljetni vjetar dune, kao snježna vijavica o zimskom školskom raspustu. Postao sam jedna mala rascvrkutana ševa, izgubljena u plavetnilu ljetnjeg neba nad mojim **rodnim Hašanima**. (MAGAREĆE GODINE). ♦ Počeo sam i sam da grgućem poput grlice na nekoj trešnji mog rodnog sela Hašana: – Napisaću... jednu pjesmicu (MAGAREĆE GODINE). ♦ Za Zorinu ljubav ja bih pristao da se moje rođeno selo, Hašani, prozove Ulan Bator i da se u njemu gaje trogrbe kamile i pije kobilje mlijeko, kumis (MAGAREĆE GODINE). ♦ – A ja se sjetio kako sam nekad, za prvih gimnazijskih dana, tugovao za mojom dragom hašanskom školom i za nezaboravnim dugajlijom Nikoletinom, pa se samo nasmijem na čupavog mitraljesca i, umjesto odgovora, kažem: – Za mnom bratijo (DELIJE NA BIHAĆU). ♦ Sto godina da živim, ja bih, čini mi se, najradije ostao u mojim Hašanima (DELIJE NA BIHAĆU). ♦ To mi je bilo neko prisilno odsustvovanje iz rodnog sela, isto kao i služenje vojnog roka u Mariboru, a ono glavno, što me na kraju čeka, to je ipak rado-sni povratak u moje Hašane (DELIJE NA BIHAĆU). ♦ Negdje iza mene u ovome svijetu ostalo je selo Hašani, kuća mog ujaka i moje godine između sedme i dvanaeste, dani djetinjstva stariji i mudriji od Kolumba, Tesle i barutnih izumitelja, dani kad smo bili vrlo smjeli i bezgranično bogati (DJEČAK S TAVANA). ♦ Činilo mi se da više nikad neću vidjeti rodne Hašane, da nikad više neću loviti ribu u rječici Japri, slušati bru-janje malog mlina, ni poigrati se s bratom, sestrom i svojim negdašnjim drugovima (MOJ ŽIVOT I KNJIŽEVNI RAD).

Ćopićevi iskazi:

Veliki prelom u mom životu nastao je onih dana kad sam prvi put u životu **ostavio** rodnu kuću i svoj zavičaj i otišao u Bihać, u gimnaziju (MOJ ŽIVOT I KNJIŽEVNI RAD). ♦ Kad sam krenuo iz **rodnog** kraja na velike škole, u Bihać, u onoj ranoj jutarnjoj jur-njavi, odjednom sam čuo, odnekle iza kolnice, tiho rzanje (DELIJE NA BIHAĆU). Tako je povratak u **rodni** Obljaj odgođen za još jedan dan (OSMA OFANZIVA). ♦ Tuga, bol – s **mnogo tajnih suza prebolio** sam ostavljeni zavičaj (đavo zna, jesam li ga ikad, u stvari, i prebolio!), a desetak-dvanaest godina kasnije, pred sam rat, zaustavi me na krupskoj pijaci temeljita krupna momčina i prijekorno zaklima glavom (SJEĆANJE NA NIKOLETINU).

nameću zaključak da Bihać nije tada doživljavao kao svoj Z_{av}. Međutim kasnije, kad je odrastao, to mjesto percipira sasvim drugačije – u njemu je *poslije svog sela savio novo toplo gnijezdo* (DELIJE NA BIHAĆU). Kada se u ratu vratio u grad na Uni, treptio je u *srcu daleki đaćki Bihać*, dok je ratni vihor (*mrko čudovište*) potrpavao mrakom i naš bezbrižni smijeh, i uspomene, i *modro nebo razapeto nad Plješivicom i Grmečom*. Za njega to je već bio nezaboravni Bihać u kome je nosio neispjevanu, sjetnu pjesmu svoga dječastva:

Uno modra, biseru Bihaća, | kraj tebe sam novo gnijezdo svio, | u košnici đaćkog inter-nata, | kad sam svoje selo ostavio... Tamo prve ispreo sam bajke o ljudima svoga **rod-nog** kraja, | zatrepataše u čudesnom sjaju ostavljene staze zavičaja... (DELIJE NA BIHAĆU).

Ćopić tada shvata da zaista treba ispričati i u bajku pretvoriti ono najljepše što su dječaci iz internata nosili u sebi. Da kasnije Bihać doživljava kao svoj Z_{av}, potvrđuje i sljedeća piščeva rečenica: *A danas, ovdje pred Bihaćem, Srđenov sin zariče se u svoj posni krušac da će ginuti za goli busen svoje **rodne** grude koju Švabo hoće da mu zauvijek porobi* (DELIJE NA BIHAĆU).

14. O drugom talasu – krajiškom on piše veoma često, recimo: *Kad je sve bilo gotovo, kroz borce prostruja vesela vijest: – Sad se probijamo natrag prema **Krajini**, u svoj zavičaj* (LIJAN VODI KARFAVANE). Glavni epiteti Krajine su:

rodna

*Svi su izginuli prije nego što su i vidjeli spasonosni Vrbas, graničnu rijeku između centralne Bosne i njihove rodne **Krajine*** (OSMA OFANZIVA). ♦ *Te večernje sjedeljke obično bi prekidao neko od prisutnih prastarom domaćinskom opomenom, donesenom iz rodne **Krajine**: – Ljudi, hoćemo li tražiti konaka?* (OSMA OFANZIVA). ♦ *Poslije devet mjeseci, provedenih u borbama po centralnoj Bosni i Šiavoniji, slavni bataljon vratio se u rodnu **Krajinu*** (OSMA OFANZIVA).

svoja

*Ponekad, s lakim trncima u nogama, on osjeti najednom da mu treba učiniti još malo, jedan sasvim neznatan svjesni napor, i on će, umjesto u svoj stan, okrenuti na sasvim drugu stranu, prema željezničkoj stanici, sjesti u voz i otputovati prema svojoj **Krajini*** (OSMA OFANZIVA). ♦ – *Ura, evo nam sve više drugova! – povese li se Drvar, nasmija se ljepotica Kozara, a Grmeč, obradovan što njihova **Krajina** prednjači u boju, ponovo zagudi: Oj, **Krajino**, krvava haljino,? s tebe vazda započinju kavage...* (USTANAK NA KRAJINI).

*junačka – Hej, nije šala, on je iz **Krajine**, iz junačkog kraja, a kakve su se tamo borbe vodile, to ima da se priča* (MEGDANDŽIJA SRETEN).

ljuta

*Bilo je i biće i radosnih i dobrih dana na ljutoj **Bosanskoj krajini**, ali nikad više onakvog veselja, pjesme i burnog oduševljenja kao onoga ljeta četrdeset druge, kad se nadomak naših krajiških bojišta pojavio srpski i crnogorski proleter* (DELIJE NA BIHAĆU). ♦ *Tu bi zanesen advokat malo zastao, dajući sebi čas ovo čas ono ministarstvo, i uljuljkujući se u prijatne sanjarije, već je pred Poglavnikom držao govor ispred ljute **Krajine**, Hrvatske **Krajine*** (PROLOM). ♦ *Na ljutoj **Krajini** bosanskoj razgovaraju se jednoga jutra dvije ustaničke planine i jedan grad* (USTANIČKI RAZGOVORI). ♦ *Selim snizi glas kao da se obraća nekom ko je bolestan ili koga treba probuditi, i počeo da recituje: Uno, rijeko šumna brodarica vila, | ne moste te čete sa **Krajine** ljute, | niti vrište hati kroz klisure sure, | grobna šutnja pada na puteve žute...* (OSMA OFANZIVA).

surova – One su nicali tu, na licu mjesta, došapnute od strane ove na izgled surove krajine oko njega, ove narogušene Podgorine u kojoj se stislo uplašeno ljudsko srce (GLUVI BARUT).

gluva – Koliko se muke vidjelo dok se to otelo iz ove gluve krajine, dok se istesalo i dobilo onaj željeni drag lik (GLUVI BARUT).

ustanička

*I tako je ustanak na **Krajini** moćno razmahnuo krilima, kao što šire krila smjeli planinski orlovi koji se viju iznad Grmeča, Kozare i ostalih krajiških planina (USTANAK NA KRAJINI). ♦ – Izgibosmo listom, rođeni kume, zdivlja se **Krajina**... (OSMA OFANZIVA). ♦ Čitava **Krajina** plamtjela je u ognju borbe protiv okupatora, a sada se u njoj razgorjela jedna druga bitka: bitka za žito, za hljeb (BITKA U ZLATNOJ DOLINI).*

Krajina izaziva nostalgiju:

*Da je hodati po **Krajini** kud su nekad prolazile delije, Hrnjice i Vujadini, hajde de, ali kroz Banat – ideš, ideš, a uvijek si u mjestu! – što ti to vrijedi (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO). ♦ Da mu je još jednom, samo još jedanput otići u **Krajinu**, on bi na onoj stazici, provučenoj kroz pregrijanu ljetnju travu, opet susreo svoju umiljatu curicu oborenih trepavica, svoju mladost, primio je za ruku i odveo je, odveo nekud preko sunčane visoravni gdje ga nikad ne bi stigli starost, bolest, ni rđavi ljudi (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO).*

Na nekim mjestima dolazi do uopštavanja tereta koji je Krajina nosila kroz istoriju: **Krajina** je ovo, dragi moj, a ona je odvajkada navikla da na svojim leđima vuče i malo poteže terete nego što su to mitraljezi (DELIJE NA BIHAĆU).⁷

15. Čopićevi junaci zadojeni zavičajem – zavičajci, koji sebe najčešće nazivaju Krajišnicima i Bosancima, uglavnom su dobrodušni, ali je svaki od njih pomalo iščašen, otkaćen, kvrgav, neobičan, zanesen, sklon maštanju, bježanju iz sadašnjosti, svaki ima neku „falinku“ kojoj pisac skoro uvijek pokušava da dadne vedru notu pa nedostatak više postaje simpatična vrlina nego odbojna.

16. Krajišnici su jednostavni, veseli ljudi, nasmijani ratnici, tvrdi planinci, *ljuti kao i ljuta Krajina*, otvoreni, često ironični. Kad je zdrav, Krajišnik „mrtvi-

⁷ Čopićev motiv Krajine izazivao je interesovanje književnih kritičara. Jedan od njih dotiče fenomen regionalnosti u književnosti: „I njemu je [Branku Čopiću; B. T.], poput Kočića i tolikih drugih pisaca, pošlo od ruke da zavičajno tle, da podneblje svoje pokrajine iz koje crpi poticaje za stvaranje, umjetnički preobrazi, prevlada, uzvisi i univerzalizuje, da ga iz životne zaturenosti i zabačenosti podigne do manje-više opšte prepoznatljivosti i artikulacije, te se i u Čopićevom slučaju i primjeru dogodilo, i ponovilo, da je regionalnost samo jedna uslovna odredbenica i ništa drugo, dakle, jedno od mnogo mogućih polazišta u literaturu, stajna (uporišna) tačka s koje se pisac otpućuje u svijet ljudi i ljudskog“ (Trifković 1981: 29). Drugi kritičar regionalnosti tumači na sljedeći način: „Ali, za razliku od ‘regionalnih’ pisaca, Čopić nije ostao samo u svom zavičaju, u Bosanskoj krajini, nego se otisnuo u svet, prateći svoje zemljake u novim životnim uslovima i novim sredinama, u – Banatu ili Beogradu. Ne želeći da dođe u nezavidnu stvaralačku situaciju, u kojoj su se svojevremeno našli Janko Veselinović, Simo Matavulj ili Stevan Sremac, kada su, napuštajući svoj ambijent, pokušali da napišu dela o životu u Beogradu, Čopić je, i kada je napuštao Podgrmeč i Bosansku krajinu, ostajao sa svojim zemljacima koje je dobro poznao i čiji je život suvereno mogao da prati i u novim životnim okolnostima. Pa iako nije dostizao domet svog stvaralaštva o zavičaju, uspevao je da ne padne u banalnost i površnost, koje su obeležile prikazivanje života u glavnom gradu onih starijih srpskih pisaca koji su menjali prvobitni ambijent svojih pripovedanja“ (Jeremić 1981: 166). Neki Čopića nazivaju pjesnikom zavičajnih tema i ljudi (Marjanović 1982: 175).

ma vodu nosi“, spava bez snoviđenja, u snu mu dolaze đavoli, vjetrovi i crne babe, zbrkani stočni vašari, poplašeni konji, ključari koji nisu ključari, nego pokojni kumovi, sanjaju da se dijeli nekakav cement, a to, opet, nije cement, i sve to pisac rezimira riječima da ni sanjati lijepo ne umiju. Jedna od osnovnih karakteristika Krajišnika je liminalnost – pripadnost prelaznom prostoru, prostoru oko granice. Liminalnost dolazi kao svijest o posebnom socijalnom statusu, koja ima svoje vrijednosti i norme, koja razvija posebnu vrstu identičnosti i samosvijesti, ima svoje sociološke i psihološke crte, a realizuje se kroz ponašanje, kulturu, književnost i jezik. Jedna od glavnih osobina liminalnosti je život na liniji razgraničenja, neodređenost i ambivalentnost. Sve to, nalazimo, manje-više, kod Ćopićevog Krajišnika. On je graničar, nemiran u postupcima, hrabar ali se pribojava *nevidovne napasti, ordija, buna i svakojakih nevolja* pa je bez prave osmatračnice slijep kao da je u vreću zavezan. Ti Krajišnici bili su krajišnici u svojoj rodnoj Bosni ali i u Banatu osjećaju da im je zapao isti zadatak: da čuvaju granicu i čekaju najezdu.

U Banat su pošli s nadmoćnim prvoboračkim prezirom, glasni, rječiti kao da gaze Unu ili jurišaju na Banjaluku. Ti se gorštaci ne mogu skrasiti i *zaglaviti* u ravničarskom predjelu. Oni su u Banatu kao u nekom ratnom logoru u kome tobože nešto rade, ali ako zapuca, njima valja pušku u šake pa u rov.

Problem nove granice, granice na kojoj se prvi put nalaze doživljavaju na svoj način: svjesni su da su se došli na prag Rumunije, ali liminalnost ne doživljavaju kao u Krajini jer u Banatu ne vide prave granice pa im se dešavaju smiješne stvari kao, recimo, Jovandeki, koji je otišao u kukuruze da se *olakša*, izgubio orijentaciju i našao se u zatvoru susjedne države.

Svoj odlazak u Banat Krajišnici tumače na svoj način – ne samo da im je obezbijeđen bolji život nego ih ponovo isturaju na granicu. Prije je to bilo prema *Turčinu*, a sad prema *Švabi, Rumunu* i *boktepita kom*. U tome nalaze i potvrdu svoje vrijednosti i satisfakciju da su traženi (*opet ništa bez nas*) i utjehu u tome što će unučad rasti, a neće ni čuti ni vidjeti *Turčina*. Lakše su podnosili Banat i *ubistvenu pustinju ravnice* jer su znali da ih je država isturila kao stražu prema dušmanima.

Oni nisu banuli u Vojvodinu – *pustu, nemilu tuđu* zemlju potpuno goli, niti su sa sobom donijeli mošti svetitelja kao u SEOBAMA Miloša Crnjanskog, ali su donijeli kolo kozarsko, Mladena, Šolaju i pjesme o njima. Oni nose drugačije mošti i svetinje: zastave sa zvijezdom i čekićem, torbice s kulturno-prosvjetnim materijalom, partizansku pjesmaricu, MATI Gorkog i slike vrhovnog komandanta. Oni stižu iz ratnog tutnja i dima, garavi, oprljeni, sakati i prorijeđeni, ali kao pobjednici pa pjevaju, igraju i piju. Oni su ipak bili neko i nešto, nije to bila samo puka, gola i neobrazovana sirotinja koju neće ustrašiti *švapska namolovana kućetina*. Iako se čini da se odlaskom iz *Zav* gubi snaga, u njihovom je nogama još uvijek bilo dinamita, grudi su bile u stanju da u naletu odnose pred sobom čitave

ljese šina i pragova, a u rukama su imali i dalje čelične makaze, sjekire i kram-pove.

To su bili ljudi svjesni svojih nedostataka, koje su sami ismijavali (npr. kako je neki stari Krajišnik u Banatu duvao u sijalicu da je ugasi, drugi se u Z_{av} toliko napio da su na njemu drva cijepali, a neka je baba u novom Z_{av} navlačila na žarulju čarapu da može spavati).

To su istovremeno bili i ljudi koje je *mrvila graničarska barutna nesanica*.

U Banatu su ostali bez onih sa kojima su dugo živjeli pa im kao kompenzacija dolazi spomenik komšiji Nikoletini Bursaću sa kojim razgovaraju kao sa živim, ponekad izvinjavajući mu se, posebno pijani, buljeći u noć *sjetnim goveđim pogledom* i smušeno se pravdajući: *Ti oprosti, Nidžo, ja ovaako malo... komšije smo* sa komentarom: *Gdje će čovjek, ako neće kod svoga*.⁸

17. Čopićevi se zavičajci osjećaju u nezavičaju ne samo kao Krajišnici već i kao Bosanci (ta eksplikacija nije česta). Konteksti u koje se oni smještaju vrlo su različiti. U jednom strahuju željezničari da Bosanci da štogod ne zapale. U drugom Bosanac ne zna da izgovori a kamoli da zapamti kako se zove selo koji su *Švabe* nazvale svojim imenom, nečim što je *budiboksnama, zvoncavo i trepetljivo kao crkveni polilej* pa bi, da se memoriše, trebalo više mjeseci vježbanja, a možda čak da se ide na poseban kurs. U trećem *po utihloj ostriženoj parceli vije pustošna tuga* snježnih karpatskih dana koji su zauvijek *ostudenili* mladost bosanskog momčeta.

18. U novom Z_{av} misli se vraćaju u Krajinu u formi poređenja sa Banatom pa jedan Krajišnik izražava želju da prohoda po njoj, jer kroz Banat ide, ide, a čini mu se da uvijek stoji u mjestu, a drugi mašta da još jednom, samo još jednom

⁸ Kritika je zapazila upečatljivost likova Krajišnika. Up.: (1) „U dodiru sa zemljaci-ma, sa zavičajem, sa detinjstvom, Branko Čopić postaje nežni slikar golog i drevnog pejzaža bivstvovanja, sačinjenog od zemlje i čoveka; ono uzvišeno i spiritualno probija se, sopstvenom očiglednošću, sopstvenom snagom, iz viđenog i zapamćenog, nepojamnog, nezaboranog“ (Danojlić 1981: 356: 145). (2) „Čopićev čovek je čovek-težak, svim nitima vezan za rodno tle, sušta emanacija matere-zemlje: psihologija tog čoveka ponešto je pojednostavljena, ali dubine iz kojih on dolazi bezmerne su i nedokučive“ (Danojlić 1981: 356). Posebno se ističe zavisnost Krajišnika od zemlje: „Težeći da u svojoj hronici o zavičajnoj Krajini ‘objavi’ ljudsku ‘čemer i patnju’, Čopić je još u prvim pričama progovorio o zavisnosti krajiškog seljaka od zemlje. Ovaj motiv veoma uočljiv u delima srpskih realista (M. Glišić, J. Veselinović), a i kasnijih pripovedača (P. Kočić, I. Čipiko, V. Petrović) i Čopićevih savremenika (D. Radić, Z. Šubić, B. Jeftić, N. Lopičić i dr.), dobio je u njegovim pričama zapaženo mesto“ (Marjanović 1982: 25). Kod Čopića se zapaža kontrast nježnosti i grubosti: „U poeziji Branka Čopića, kada zalazi u osećajni svet čoveka, karakteristično je izražavanje blagostanja i pitomosti, mada je Čopićev zavičaj i kraj u podneblju prirode vrletan, strog i mrk“ (Gligorić 1981: 276). „Ponekad blag i pitom, a ponekad hladan i surov, pejzaž je za Čopića, kao i za Kočića, bio duša zavičaja“ (Marjanović 1982: 147).

ode u Krajinu, gdje bi opet susreo svoju mladalačku ljubav, svoju mladost, *primio je za ruku i odveo je, odveo nekud preko sunčane visoravni gdje ga nikad ne bi stigli starost, bolest, ni rđavi ljudi*. Krajina dolazi u banatskim sjećanjima o ratnim strahotama. Ona izranja i na samrti (jedan Krajišnik umire, a drugi odlazi od njega u Krajinu i odnosi njegovu tugu, gladno i žedno srce).

*Da je hodati po **Krajini** kud su nekad prolazile delije, Hrnjice i Vujadini, hajde de, ali kroz Banat – ideš, ideš, a uvijek si u mjestu! – što ti to vrijedi* (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO). ♦ *Da mu je još jednom, samo još jedanput otići u **Krajinu**, on bi na onoj stazici, provučenoj kroz pregrijanu ljetnju travu, opet susreo svoju umiljatu curicu oborenih trepavica, svoju mladost, primio je za ruku i odveo je, odveo nekud preko sunčane visoravni gdje ga nikad ne bi stigli starost, bolest, ni rđavi ljudi* (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO).

Na nekim se mjestima uopštava teret koji je Krajina nosila kroz istoriju: **Krajina** je ovo, dragi moj, a ona je odvajkada navikla da na svojim leđima vuče i malo poteže terete nego što su to mitraljezi (DELLJE NA BIHAĆU).

19. Treći talas – bosanski nije toliko autorski ekspliciran, ali ipak postoji niz primjera isticanja njene zavičajnosti (manje kod samog pisca,⁹ a više kod njegovih junaka).

Bosna često dolazi u sjećanjima. Ponekad ona *čili i izmiče se*, ali se opet vraća na poseban način – kroz druge ljude iz Bosne koji su tu sasvim blizu, par koraka daleko, s druge strane ulice – *To je njezin tajni kutak pod zaštitničkim oblačnim banatskim nebom*. I niko im Bosnu ne može iskopati iz sjećanja i duše. Ona zavičajcima odlazi u san i predaje im se, *razvezana i spremna*. U banatskom prostoru Bosna se često javlja sa svojim prvim svjetlucavim injem na širokim šapama ostudenjelih jelika, s maglom u dolovima, s dimovima čobanskih vatara koji puze nisko iznad strnjike i bolno štipaju.

Ćopićevi zavičajci vode razgovore s Bosnom, ponekad se stresu plačno nasmijani, razboljeni, istovremeno srećni i tužni, pitajući se i konstatujući u isti mah: *Šta je, Bosno, Bosnice, evo mene živa!...* te dodajući: *I mene ovdje i tebe tamo, pod jednim nebom*. Ovo se posljednje još jednom ponavlja da bi se još jače utvrdilo: *Pod jednim nebom!* Zavičajca grize savjest da je pobjegao od Bosne i pokušava da to demantuje – ne, on nije *klisnuo*, već se *maknuo samo par koraka i u novom zavičaju zaorava brazdu, a njegova Bosna, saveznički milo i bolećivo, prati svaki njegov pokret*. Ona ga pita majčinski: *Umiješ li ti to tamo u Banatu, kukavče moj?*, na šta ovaj potvrdno odgovara, gutajući suze, *razjadan kao dijete na prvom koraku u svijet*.

Posebno je upečatljiv razgovor s Bosnom pred odlazak iz rodnog kraja. Dok glavni politički agitator kolonizacije u govorničkom ognju snažno propagira Banat, on ipak nesigurno šara očima samo da ne gleda pred sobom *svoju rođenu*

⁹ *Eto, sve je to mene, što kaže, divno vezivalo za moj zavičaj, za moj bosanski zavičaj* (Jevtić 200: 19).

Bosnu, nakostriješenu, podrtu i oporu, koja mu se unosi u lice i ruži te mu postavlja jedno pitanje: *Zato li sam te hranila i čuvala, štenac nijedan, da me sad brukaš i mane mi nalaziš?!*, a onda i drugo: *Ideš da se uvališ u banatsko korito, je li?* Kod drugog junaka Bosna proviruje iza kravinih leđa i postavlja pitanje: – *A i ti, torbonjo, dodijala ti kuruza, šta li?*, a onda zajedljivo dodaje da je brzo zaboravio onu svoju jadnu Mrkuljicu, koja mu je toliko puta *osmočila zalogaj*.

Razgovor sa Bosnom nastavlja se u vozu za Banat. I dok ubrzano čekičaju točkovi po krajiškom starcu, on viri na odškrinuta vrata teretnjaka, viri lopovski ukriveno jer ga tamna Bosna, naježena od crne grabovine, ipak primjećuje i kiselilo se zakreće promičući mimo njegova nosa: – *Bježi, bježi, glavonjo!* Ona mu ništa ne prebacuje, ali starac ipak i u grlu osjeća njezin gorki grč i nedorečenu riječ. On priznaje da bježi ali se pita što je njegova Bosna odmah nos nadigla, priznajući da ga je othranila i odgojila, ali i ona treba da pogleda njegova zgurena leđa i šake *ko u mededa* te da shvati da se sve od nje *na sablju* moralo otimati i *na pasje zube odaklati* (*Cicijašiš i čuvaš svako zrnce berićeta kao sirota cura onu svoju muku*). Konstataciju Bosne da je svjesna činjenice da mu kod nje nikad nije dobro bilo, odlazeći Krajišnik umekšava riječima – *Ne velim da nije* i dodaje: *Pojela se na Božić i česnica i pečeno pleće, napilo se i u svatovima i na pokopu, pogostio kum kuma i prika priku*. Ali on bi pod starost da se prohoda ravnim drumom, u novim cipelama, i da mi neko govori na Vi. Razgovor se prekida tugaljivim mirenjem sa činjenicom da se napušta rodna Bosna: *Izmiče Bosna, mramorkom ćuti*. „Odlazniku“ je jasno zašto Bosna ćuti, ali ipak traži da ga ona razumije: moralo se poći (a i prije se išlo i mnogo dalje, u Ameriku, rodbina je čekala na povratak i po dvije decenije pa se pjevalo: *Oj Misleru, pukla puška u te, | što otvori preko mora pute!*), a Banat je ipak svoja zemlja. Na konstataciju da svaki čas može skoknuti natrag, na očevinu, ako baš sasvim zagusti, *majka Bosna, šumom ogrnuta* dobrodušno se roguši i govori: *Znam ja tebe, torbonjo jedan proskitani, još si ti jednom nogom kod mene ostao*. Razgovor se završava scenom u kojoj je iz susjednog vagona oproštajno muknula krava Mrkulja, a za njom se, *nježno kao nad ždrebencom, prosu se rzanje kobile*: – *Zbogom Bosno!*

U drugom kontekstu intonacija je drugačija: junak razmišlja da je dobro što voz odmiče sve dalje od Bosne jer svaki udar pod podom vagona najavljuje: „dalje još, dalje od zgarišta, od rata, od rasutih neobilježenih grobova, dalje od prošlosti, od strahota, od jeze tamnih šuma“.

U trećem dolaze banatski prizori: *teku kuće, klizi šor, mili ravan, plutaju oblaci* i svemu tome nema ni kraja ni početka. A Čopićevog zavičajca uljuljale misli, drijema mu se, pa ne zna je li sve to miran jesenji san usred bijela dana ili je on zaista stigao, budan i priseban, u ovoj neobični kraj. Bosna i tuga za njom nikako mu ne silaze s pameti: – *Ej, Bosno, zamrije krv u nama otkad te ostavismo*.

U četvrtom kontekstu starac se drugi dan uzastopno opija jer mu je žao Bosne.

Za zavičajce Bosna je majka:

– Surova i vrljetna majka **Bosna**, opora i škrtu u svemu, ne da ti ni u posljednjim trenucima rastanka da se nagledaš svoga najrođenijega: brzo ti ga otme i sakrije od očiju, baš onda kad ti je najdraži (SURUVO SRCE). ♦ – Vратиćeš se, je li? – dobrodušno se roguši majka **Bosna**, šumom ogrnuta (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO).

i kolijevka: Zapinjali su i vrtjeli se, ali **Bosna**, kolijevka i saveznik, bila je daleko (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO). Ona je rodna: Bili smo krajišnici u svojoj rodnoj **Bosni**, pa nas i ovdje zapade ista rabota: čuvaj granicu, čekaj najeđu (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO), prekrasna: Moj bosanski zavičaj je prekrasan (Razgovori sa Jevtićem 2000: 17), sveta:... E-eh, sveta naša **Bosno**: čučiš iza trna, a vidiš tri sreza pred sobom (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO), jendostavno to je rodni kraj:

To je samo prostrto zato da se tuda lakše otputuje u **rodni kraj**, u **Bosnu**. (OSMA OFANZIVA). ♦ Bili smo krajišnici u svojoj **rodnoj Bosni**, pa nas i ovdje zapade ista rabota: čuvaj granicu, čekaj najeđu (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO).

S druge strane Bosna je priprosta, čobanska, jedna, popaljena, studena, zamračena.

– Jesenja banatska tuga goni ljude iz kuća u društvo, u razgovor, a ovdje kod Jovan-deke, u sumračnoj kolnici, ipak tinja ostatak priproste čobanske **Bosne** (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO). ♦ On se zagleda u plamen i u glas mu se prokrade pritajena neodobolovana sjeta: □ Brate moj mili, zar ostaviti onaku svoju **Bosnu**, jednu, popaljenu, u ritama, pa se ovdje dokon zavaliti u hladovinu, usmrđiti se od nerada (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO). ♦ – Jedna **Bosno**, studena zamračena zemljo, gdje se miješaju čovjekova i vučja sjenka, pa kako da se snađeš (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO).

Bosna izaziva manju ili veću nostalgiju, koja se pojačava udaljavanjem od nje.

– Ej, **Bosno**, zamrije krv u nama otkad te ostavimo (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO). ♦ Sve se u selu demobilisalo, raspasalo i svuklo uniformu, samo njezin svojeglavi Nidžo... Pa da, tome se od njega moglo nadati: zainatio se, sav od prkosa, pa ne ostavlja svoju gnjevnu krajišku četrdeset prvu, a oko njega je tuđe pitomo selo i smiren kolobar banatske ravnice. Nigdje **Bosne**, zasjeda, ni dimova (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO). Obnoć, tama bi je ponekad spasavala i vraćala njezinoj **Bosni** (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO). ♦ – Ej, **Bosno** naša, zašto li te ostavimo? (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO). ♦ Otkad počeo ova kiša, razbolio sam se za **Bosnom**, za ognjištem, za pokislom ovcom (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO). ♦ Jednom, neočekivano, njoj izleti: □ Da mi se vratiti u **Bosnu**, ponovo bih se rodila (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO).¹⁰ ♦ – Osmame, **Bosnu** ćeš mi pozdraviti, napiti se naše rakije umjesto mene, najesti se mesa s panja na krupskoj pijaci (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO). ♦ U sjećanju joj čili i izmiče se **Bosna** (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO). ♦ Nevidljiva ledenica tače mu srce, oštar hladan ubod od koga mu se za tren zgrči lice... tamo je sad negdje i **Bosna** s prvim svjetlucavim injem na širokim šapama ostudenje-

¹⁰ Znak □ ukazuje na to da su prethodni i naredni pasus spojeni radi ekonomičnosti (u originalu dolaze u posebnim redovima).

lih jelika, s maglom u dolovima, s dimovima čobanskih vatara koji puze nisko iznad strnjike i bolno štipaju Stojanove oči (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO). ♦ *Obnevidio, mokrih trepavica, on se strese plačno nasmijan, razboljen, srećan i tužan:* □ *Šta je, **Bosno, Bosnice**, evo mene živa!... I mene ovdje i tebe tamo, pod jednim nebom* (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO). ♦ *Kuda ćeš, de, pobogu si brat, u bijeli svijet, gdje nema ni **Bosne**, ni svog sela, ni našega govora, ni majke krave, ni šljivine grane* (ARTILJERAC MARKO MEDIC).

20. Treći prostor zavičajaca je Podgorina, ali daleko manje ekspliciran. Ona u sjećanjima zapljuskuje zavičajce u grudi, u oči, u srce zrelih jesenjim sjajem i pitanjem gdje su i kako su. Ponekad izranjaju prizori kada se u opancima išlo niz pašnjake, njive i drumove čitave Podgorine.

21. Dosta se rijetko kaže za planinu blizu Hašana da je *rodni Grmeč*.

22. U opisima zavičaja u nezavičaju Ćopić često primjenjuje personifikaciju u obliku razgovora sa neživim predetima (opankom), dragim ali dalekim osobama (djevojkom Cvijetom), umrlim i poginulim zemljacima (Nikoletinom Bursaćem).

Dominantne interakcije zavičaja i nezavičaja su konflikt prostora (brda i ravnice, planinskog, gorštackog i ravničarskog), vremena (prošlosti i sadašnjosti), muškarca i žene, svojih i tuđih domaćih životinja.

23. U „daljinskom“ opserviranju Z_{av} ponekad se mnemorizira samo jedan detalj, samo jedan marker Z_{av} . Među njima nalazile su se i životinje. Jednoj od njih – kobili Marijani Ćopić je posvetio dvije pripovijetke: MARIJANA i POVRAK MARIJANI. I dok u prvoj opis dolazi iz samoga Z_{av} i vremena boravka u njemu, u drugom Marijana generiše heterotopiju:

Kad sam krenuo iz rodnog kraja na velike škole, u Bihać, u onoj ranoj jutarnjoj jurnjavi, odjednom sam čuo, odnekle iza kolnice, tiho rzanje. Marijana je poznala moj glas i javljala se na oproštaj. □ *– Baja, eno te zove Marijana.* □ *Otrčao sam iza kolnice, zagrlio vjernu kobilu i zaplakao.* □ *– Marijano, opet ću se ja vratiti – zamucuo sam neuvjerljivo* (POVRATAK MARIJANI).

Marijana se piscu najčešće javljala u đaćkim bihaćkim danima kao iterativni marker: *Koliko sam puta, u lagašnoj đaćkoj nesanici, gledao pred sobom dobru staru kobilu i u tvrd interenatski jastuk odšmrcao svoj susret s njom* (POVRATAK MARIJANI). A onda je došla duga pauza od tridesetak godina.

Tridesetak i više godina kasnije napisao sam sjetnu pjesmu o tome davnom rastanku s Marijanom. □ *„Kad iz rodnog kraja krenuh na dušu mi sjena pala, | iza kuće, tiho, sjetno kobila je zarzala: | ej skitnice dugonoga, ne ostavljaj druga svoga“...* (POVRATAK MARIJANI).

Međutim, ni poslije pedeset godina od napuštanja Z_{av} pisac nije zaboravio taj dragi zavičajni marker. Čak i na veoma velikoj udaljenosti – u Sibiru.

Pedesetak godina tako proveдох daleko od rodnog kraja, dok se jednog dana ne nađoh u dalekom Sibiru, na Bajkalskom jezeru. □ *Tu se susretoh sa mladim pjesnikom, inženjerom Bratske hidrocentrale na rijeci Angari.* □ *– Druže Branko, ja znam tvog djeda Radu, strica Nidžu i vašu nezaboravnu kobilu Marijanu.* □ *– Marijanu?! □ – Da, da,*

Marijanu. □ Na par koraka od nas grmila je preko brane moćna rijeka Angara, ali ja sam ipak, pored svega toga tutnja, čuo odnekle iz blizine tiho rzanje svoje nezaboravne kobile. Zvala me je s nevelom tugom nezaborava, svoju dugonogu nepopravljivu skitnicu. □ – Marijano, čekaj me, vratiću se kad li tad li! (POVRATAK MARIJANI)

Daljina potencira bitnu zavičajnu opoziciju svoj – tuđi, koja se realizuje kao Z_{av} – tuđina, pri čemu se opservaciona tačka uvijek nalazi u ovoj posljednjoj – eksplicira se da je (ili će biti) S u tuđini, u tuđem kraju, nepoznatom svijetu, daleko od rodnog ognjišta i dragih zavičajnih mjesta.

*U tuđini si, daleko od kuće, od svojih, od razumljivog dragog života u **rodnom** kraju (OSMA OFANZIVA). ♦ A kako i da ne strepiš kad ti u samoj krvi zimljiva jeza: u tuđem si kraju, daleko od **rodnih** bregova, od svoga neba i svoje jeseni (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO). ♦ Ostavili su nešto drago i blisko u **rodnom** kraju, a sad, u lakoj tremi i nemiru, baš se nalaze na putu da u nepoznatu svijetu otkriju nešto novo, možda još draže i uzbudljivije (DELJE NA BIHAĆU). ♦ Odoše ptići poletarci, odoše zauvijek, saviće gnijezdo negdje daleko od **rodnoga** kraja, u nerazumljivoj kamenitoj gradskoj tuđini (OSMA OFANZIVA). ♦ Ta kako bi se čovjek zakorijenio i ostao ovdje, daleko od **rodnog** ognjišta, da nije takvih saveznika (OSMA OFANZIVA). ♦ Pri pomenu **rodne** planine, Dragan jedva primjetljivo mrdnu obrvama i odgovara, kako se čini, samo na posljednju Stojanovu primjedu: – Daleko je od Grmeča i sam Beograd, i ova tu soba, i ove tvoje police sa staklarijom, sve je to vrlo daleko od našega kraja pa vi svi živi ostadoste (OSMA OFANZIVA).*

Daljina se ponekad konkretizuje – to je, recimo, Beograd: *Da, zna on da je ovo Beograd, ali iz svakog daška zgrijanog vjetro Stojanu **diše** u lice **daleki zavičaj** i neveselo napominje da je možda već vrijeme za povratak (OSMA OFANZIVA).*

Z_{av} iz daljine dolazi kao neka slutnja: *Odavde se samo sluti ohladnjeli dah **rodnoga** kraja, vapi iza magle, iza daljina, iza mladosti (OSMA OFANZIVA).*

Suprotno daljini je blizina Z_{av} , koja se ponekad i kvantitativno mjeri (do nje ima svega sedam koraka): *Na čelu groblja, čeon, u bjelini, | stoji kamen, spomen, Gojku, junačini, | nadgrobni biljeg, pod njim groba | nema, pao je Gojko u ratu, na Drini, | sedam konaka od **rodnoga** sela, | plaha je voda momka zaniijela (SPOMENIK JUNAKU).*

24. Jedan od bitnih markera Z_{av} u poetici Branka Ćopića jeste rodna kuća, a posebno tavan i mlin nedaleko od nje (detaljnije o tome v. Tošović 2017^b). O fenomenu rodne kuće više je pisao Gaston Bašlar (Bašlar 2004, 2005). U rodnoj kući on nalazi prvobitnu punoću postojanja. Rodna kuća više je od mjesta življenja – ona je u nama „upisana“ fizički, ona je mjesto maštanja, a svaki njen ugao utočište za fantaziranje (Bašlar 2004: 35). To je istinski onirički objekat (objekat maštanja). Bitna je konstatacija da u rodnoj kući postoji kompaktni centar smiraja, fantaziranja, dosađivanja i usamljenosti (kod Ćopića to je, prije svega, tavan). Pored pozitivnih vrijednosti kao što je zaštita koju pruža rodna kuća Bašlar ističe maštarenje, što naziva posljednjom vrijednošću koja ostaje kada nestane rodna kuća i suština koja čvrsto živi u pamćenju (u njoj se osjećamo sigurnije, mirnije nego u kući izgubljenoj u gradskim ulicama). Bašlar posebno potencira jednu vremensku dimenziju rodne kuće – prošlost. U maštanjima ona je locirana

u nekom drugom svijetu, a prostor i vrijeme prožeti su irealnošću pa kao da se nalazimo u predvorju postojanja. U razmišljanjima autor ulazi i u prospekciju pa kaže da se kuća budućnosti zamišlja pouzdanije, svjetlije, prostranije nego sve kuće prošlosti, a kuća maštanja funkcionise u pravcu suprotnom rodnoj kući. Značajan dio Bašlarove analize posvećen je onirizmu (životu u snovima, snovima na javi, snovima koji se poistovećuju sa realnim događajima, stanjima sna kada nestaje osjećanje sna) i oniričkoj kući (Bašlar 2005, poglavlje V). On tvrdi da uspomene o spoljnjem svijetu nikad nemaju onu tonalnost koja je prisutna uspomnama o kući (Bašlar 2005: 27) i da maštanja teže velikoj visini vodeći nas na drugu stranu bilo koje vertikalnosti (Bašlar 2005: 130).

25. Jaki zavičajni marker čine:

(1) predjeli – brda, gore, planine, voćari, visoravni, gajevi, polja, koji zakutak

*Znao je: rastane li se od nje, onda će ostati samo vojnik, goli hladni vojnik, bez topline zavičaja, bez **rodnih** brda pred očima* (GLUVI BARUT). ♦ *Pa da znaš, i ovdje mi je ljepotno, | **rodna** me gora lišćem uspavljuje, | a ja ti ležim, onako potaman, | široko mi i prostrano, | oko mene puklo pusto polje Radanovo, | a nad njim nebo, | neorano i nekošeno, | za kršna momka pravo ogledalo* (MOMAK I PO). ♦ *Iza nejasne noćne busije njega, u stvari, čeka negdašnji Stojan Starčević, onaj komandant iz januarske noći četrdeset treće, koji pod borbom odstupa s posljednjih padina **rodne** planine, a dobro zna da mu u zavijanom Grmeču ostaje žena s djecom, ostaju komšije, kumovi, prijatelji* (OSMA OFANZIVA). ♦ *Granični stražar, drijen-djevojka, bez traga iščezao, **rodna** planina nekud se smakla, istopila se u plavetnoj sumaglici, propala u bezdan čitava Podgorina* (GLUVI BARUT). ♦ *Evo, sve su to njegovi najbliži: tu je i djetinjstvo, i **rodni** Grmeč, i nezaboravni ustanak, pravi svečanik u dotadašnjem šturom siromašnom životu.* (PROLOM). *I jednog ranog proljeća, po završetku četvrte ofanzive, kad se moja jedinica vratila pod **rodni** Grmeč, jedan seljak mi pokaza niz grobova rasturenih po mladom žitu oko puta i turobno ispriča: – Vidiš, to su gotovo sve partizanke, izginule na probodu iz planine* (OSMA OFANZIVA). *Pjevalo se u njoj kako vojska careva prolazi nekud kroz **rodne** voćare i pored kuća na čijim pragovima sjede žene sa očima kao u hurija* (U ŠUMI). ♦ *Prošlo je to, iščiljelo kao miris pregrejanih jagoda na rodnoj visoravni, izmaklo kao ratne kolone, raspršilo se kao kratkovjeke magle za vedra prohladna jutra* (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO). ♦ *Tu posljednju rečenicu poljar izgovori skoro glasno, jer je toga trena sasvim živo, u nekom ču – desnom, budnom snu, negdje visoko povrh svoje glave, ugledao zalepršan barjak pobjede, rumen i blistav kao zora povrh **rodnih** gajeva njegovog **rodnog** sela* (DELIJE NA BIHAĆU). ♦ *A na nebu je treperilo toplo ljetno sunce kupajuć u svjetlosti guste šume i zatalasana **rodna** polja* (KURIR PETE ČETE). ♦ *Stajao je tu nad **rodnim** poljem stari čestiti težak koji zna kako žito diše i ništa više nije moglo da zamuti svijetli mir koji se kao iscjeljenje rađao u duši* (BESKUĆNICI). ♦ *Nije jedini spas u varljivoj opsjenarskoj tišini **rodnog** zakutka, tužnog svračijeg prebivališta* (GLUVI BARUT). ♦ *Izdušio je to posljednjom snagom, zagrenuto, padajući u suhu prošlogodišnju paprat brdskog pašnjaka, **rodne** Vrepčevine* (GLUVI BARUT).

(2) drveće

Rodno drveće za nju više ne šumori bezbrigom, tamo je samo čeka sumorna hladna priča (OSMA OFANZIVA). ♦ Čeka je to rodno drvo već toliko godina šušajući sitnim škr-tim listom (OSMA OFANZIVA). ♦ Nad njim je šumilo rodno drvo (DURIN DOBRI BOG).

posebno trešnja (a)

Počeo sam i sam da gručem poput grlice na nekoj trešnji mog rodnog sela Hašana: – Napisaću... jednu pjesmicu (MAGAREĆE GODINE). ♦ Stajao je tupo usamljen, oljušten, ali ja sam uvijek umjesto njega gledao rodnu staru trešnju i u njenim granama ponekad brižna djeda, ponekad raspričana strica, moje vječite i vjerne dobrotvore u ovome svijetu koji sve više osvaja zima (TREŠNJA S KRAJA RATA). ♦ Stajao je usamljen oljušten panj, ali ja sam uvijek umjesto njega gledao krošnjatu rodnu trešnju i u njenim granama mog nezaboravnog djeda, spremnog da za mene učini sve na svijetu (TREŠNJA).

orah (b) – *Preduzimljivi Stric već je čučao visoko u krošnji rodna oraha na drugoj strani šikare i dernjao se: – Aha, drži ga, drži! (ORLOVI RANO LETE).*

dijelovi biljki – grančice i sl. (c)

Rodnije grančice na dohvat ruke brzo su otišle, a tek onda nastaje muka (TREŠNJA). ♦ Rodnije grančice, nadohvat ruke, brzo su otišle, a nas troje, kao tri nezasićne žuto-kljune kosovice, neumorno zijevamo ispod stabla! (TREŠNJA S KRAJA RATA).

(3) zemlja, gruda

Toliko je puta prevrnuo slabo rodnu kamenitu zemlju tih svojih njiva i iz nje izvukao svoj teški težački kriv (SNAGA POKOJNOG ČAĆE). ♦ – Hajde, Pero, kaži nam kako si se držao kad je trebalo braniti rodnu grudu? (ISPIT). Gledao sam našu raspjevanu mladost kako se bori i gine za slobodu rodne grude, za spas čovječanstva od fašističkog mraka i ropstva (MOJ ŽIVOT I KNJIŽEVNI RAD).

(4) potoci i rječice – *Stojane, tvoja mladost već uvire pod sjenke kao rodna rječica Japra u zgušćale urbice u ravnici (OSMA OFANZIVA).*

(5) more – *Ispod žbuna ga je gledao skroman cvetić, modar kao njegovo rodno more daleko tamo dole na jugu (VESNIK PROLEĆA).*

(6) brvnara – *Tvoja prava snaga, ona jedina, istinska, drijema zakorovljena negdje u sjenci rodne brvnare na Obljaju (OSMA OFANZIVA).*

(7) potleušice¹¹ – *Šta li će učiniti sutra kad osjete miris ostavljenih rodnihih potleušica? (GLUVI BARUT).*

Neki makreri više dolaze kao metafora. Takva je kolijevka: *Ćutalo je, dobro čuvano u rodnoj kolijevci zavičaja kroz koji više neće mesti glasne oluje, rušilački vjetrovi, niti će ga prekrajati i mijenjati ravnodušni stranci (POTOPLJENO-DJETINSTVO).* Markeri ponekad čine jednu cjelinu:

Činilo mi se da više nikad neću vidjeti rodne Hašane, da nikad više neću loviti ribu u rječici Japri, slušati brujanje malog mlina, ni poigrati se s bratom, sestrom i svojim negdašnjim drugovima (MOJ ŽIVOT I KNJIŽEVNI RAD). ♦ Presrećni, ne skidamo očiju s nje-ga: on je garancija da negdje iza brda zaista postoji rodno selo s našim kućama, rod-

¹¹ Poteušica je niska kuća.

binom, dobro znanim dvorištem i tajnovitim ostavama po sumračnim tavanima sporednih zgrada (ZAMJENA).

Što se tiče naseljenih mjesta, izrazito se češće javlja selo, seoce i zaselak.

*Kad je najzad, poslije tri nedelje svakojakih patnji i poniženja, ipak živ i zdrav izbio u Jaruge, Radekić se začudio mirnom i naoko neizmijenjenom načinu života u ovome sklonitom selu Podgorine, svog **rodnog** kraja (PROLOM). ♦ I svega ga, kažu, čizmama izgazio, na nogama se držati ne može – šapatom se širio po selu glas, i u tim pričanjima i prepričavanjima, naročito u mjestima daleko od Baukova **rodnog** sela, Major je sve više rastao, pretvarajući se u legendarno i tajanstveno stvorenje za koje više ne važe svakodnevni ljudski zakoni (MAJOR BAUK). ♦ Kad iz **rodnog** sela krenuh, | na dušu mi tuga pala, | na rastanku, tiho, sjetno, | Riđuša je zarzala: | „Nek ti sreća prati pute, | kad se vratiš, čekaću te!“ (VJERNA KOBILA). ♦ Nije nas nikad zaboravljalo tvoje **rodno** selo, davalo je šakom i kapom, a ti si sve to gledao i primao, krotko i smireno, kao da baš tako mora biti (BESJEDA RUGU RIDANU). ♦ U njegovom pasošu pisalo je da ima sto godina i da je podanik Austro-Ugarske Monarhije, a tamo u ostavljenom **rodnom** selu, u „Matici rođenih Hrama svetog Jovana Ljetnjeg“, stajalo je zabilježeno: „Ime: Nikola pol: žensko...“ (ZENIDBA MOGA STRICA). ♦ Još sav od sna, od uspomena, od dječake tuge, sav u ranim najbezbriznijim godinama, on za tren razboljeno protuži za izgubljenim danima **rodnoga** Obljaja kad je bio sav ušuškan roditeljskom brigom, toplinom stare brvnare, budnom vatrom sa ognjišta, dobrim suncem iznad Grmeča (OSMA OFANZIVA). ♦ Kako neću znati, kad sam se u Lici rodio, pa još kao dijete preselio u Bosnu. Od tada sam često putovao u Liku da obidem **rodno** selo Strmendać (LJAN VODI KARAVANE). ♦ Nikolino **rodno** seoce Vrgelj, ubog čoporak kuća pod samom planinom, tražilo je da to bude kod njih, iako nigdje u blizini nije bilo mjesta ni da konjče otovariš (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO). ♦ Tamo pod njim, smješten poput gnijezda u skrivenoj uvali, nalazio se njegov **rodni** Vrgelj (PROLOM). ♦ Rijetko, vrlo rijetko, u snove se probijao njegov raniji, seljački život: **rodni** Obljaj, poljski poslovi, žena i djeca, ponekad i djetinjstvo s potokom i sitnim raspraćkanim ribicama uhvaćenim u rešetno (OSMA OFANZIVA). ♦ Nezaboravni su ostali ti rijetki svečanici za domaćom sofrom u **rodnom** Obljaju (OSMA OFANZIVA). ♦ Tamo je **rodno** seoce one plavokose Cvijete, one davne mirne Kokrljine pastorkice, koju su mu skoro iz šaka ugrabili i odveli zauvijek u daleka brda iza Ovanjske (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO). ♦ Eno, iz suterena već dopire znan miris kuvana kupusa. Vrijedna žena njegovog druga Pepe Bandića već je zgotovila ručak, pravi grmečki sve se čini. **Rodni** Obljaj došunjao se i do njihova praga i nečujno lazi uz stepenice (OSMA OFANZIVA).*

Rjede je to varoš:

*Kad je određen da ide za Podgorinu, bliže svojoj **rodnoj** varoši, on je i to primio sasvim veselo (PROLOM). ♦ Već u svojoj dvanaestoj nije se mogao skrasiti u skućenoj sredini svoje **rodne** varoši, nego je odmaglio u jedan grad na granici Bosne i Hrvatske, u kome je bilo više širine, mješavine i mogućnosti da se nađe otresitije i slobodnije društvo (PROLOM).*

mjesto:

*Evo odakle sve to dolazi: Glina, Ljubuški, Šolta, Mrkopolje, Sveti Rok, Senj... Zar je to odmaklo ispred moga **rodnog** mjesta? (PROLOM).*

26. Funkciju zavičajnog markera vrši i kuća:

*Daleko i dobro sakriven od njih, pa makar više nikad ne vidio sunca, planine ni **rodnu** kuću, jer te svuda tamo mogu naći i uhvatiti (PROLOM). ♦ Htio on il' ne htio, dio njega još uvijek je živio na Obljaju, onaj najdraži, vječito sjetan i nezlobiv dio njegove ličnosti, koje se čovjek ne može odreći pa ma gdje dospio i ma šta postao. Tako mu je sad i ova svadba, uklopljena u okvir zavičaja i **rodne** kuće, izgledala kao njegova vlastita svečanost na koju, nekom sudbinskom greškom, nije pozvan sam slavljениk (OSMA OFANZIVA). ♦ Zanjihano pramenje uspomena skrutilo se naprečac u leden bedeminja kad je pred **rodnom** kućom spazio svoju Ružu, ispošćenu i tamnu kao čavku (OSMA OFANZIVA).*

kao i njeni dijelovi, posebno prag:

*Čak i ona ogoljena, kišom isprana kamenita staza prema Vrgelju, oživljavala je od njezinog prisustva i postajala mila i poznata kao da vodi prema **rodnom** pragu. (PROLOM). ♦ Ljudi su nevoljno žvakali zdrvenjene erzac – kobasice i žute tuđinske kolače, mislili na svoj grmečki hljeb koga sad, prvi put od početka ustanka, nisu imali i s čudnom gorčinom osjećali i u rođenim ustima da je ofanziva dogurala na njihov **rodni** prag (GAVRAN I KOSOVKA).*

Jedan je od motiva (a) odbrana Z_{av} : Na ovoj našoj slobodnoj teritoriji, po snijegom zavijanim i maglom pritisnutim brdima, poljima i selima Bihačke republike, ima mjesta samo za jedne: ili za nas koji branimo svoj **rodni** kraj, ili za napadače koji su krenuli da nam pogase djedovska ognjišta (DELIJE NA BIHAĆU)., (b) zavičajna pjesma: Domaća, **rodna** pjesma brzo utopljava i puni opustjelo srce, razilazi se dolinom kao razjedreni vjetar niz podgorinska žita i u času sve okolo oživljava i postaje blisko i razumljivo: polja su ista kao i naša, svjetlucaju i draškaju dušu mladom ozimicom, nečije konjče gleda te pametno i milo kao i ćaćin dorat, brbori potok i saziva znane djevojke perilje, bjelonoge Podgoranke (GLUVI BARUT). (c) prtljag: Pored raznih, i potrebnih i nepotrebnih stvari, uz svakojaku drugu starež, u prtljagu iz **rodnoga** sela ljudi ponesu i priče, poslovice i razne prigodne izreke (OSMA OFANZIVA)., (d) bjelina snijega:

*Prvi snijeg davao je vatri njezinu pravu toplinu i sjaj, ostavljenim jabukama miris minule jeseni, dječjim igrama izuzetnu čar, a začutalim daljinama uzbudljivu ljepotu stare priče. Stišinama koje donose prvi snijeg, uvijek je u Stojanu oživljavala i nejasna nada da će mu doći u pohode nekakva nova i čista radost. Otkud i kako – o tome nije razmišljao. Možda je svemu bila kriva djevičanska bjelina dobro poznatog **rodnog** kraja i smiren sjaj i ljepota šljivovih grana prekonoc okićenih i procvjetalih (PROLOM).*

Element ili dio Z_{av} može biti u kataklizmama otet, otkinut: *To li je, dakle, ta strašna neljudska neman koja iz **rodnoga** kraja, iz gnijezda njihova djetinjstva, istrgne voljenu i poznatu stvar i za sobom ostavi nešto ledeno i tuđe, bez trunke života (ORLOVI RANO LETE).*

Ali i S može imati utisak da je sam otkunut od Z_{av} : Liježe, duvajući, u krevet i široko otvorenih očiju zagleda se u tamu nad sobom, u neizvjestan zamršen život koji stoji pred njima, ratnicima, otkinutim od **rodna** kraja (OSMA OFANZIVA). Neki artefakti vrše funkciju mneomoričkih markera, recimo pismo: Sećaju me se drugovi stari | – otkad zajedno nismo! – | i jutros, evo, iz kraja **rodnog**, |

ovakvo dobih pismo: | „Moj stari znanče, što li mi radiš, | odavno od nas ode? [...]“ (DJEDA TRIŠIN MLIN).

27. Čopićeva prostoreno-vremenska matrica Z_{av} ima svoju sintagmatsku, linearnu konfiguraciju koju čini prošlost, sadašnjost i budućnost.

28. Sadašnjost je vremenski prostor koji generiše zavičajne asocijacije iz drugog prostora (nezavičaja).

*Kao da se nalazi sam, oči u oči sa svojim **rodnim** krajem, on je s tihim i smirenim zadovoljstvom posmatrao gajeve, njive i šumarke na kojima je proveo nezaboravno djetinjstvo (PROLOM). ♦ Tako i sad, gledajući **rodni** kraj pod suncem, on se nešto rastuži i započne priču: – E, moj Gavrilence, pilence moje, neko je ovuda ratovao godinu, neko i više, a ja sam po ovome svom rođenom kraju ratovao čitavih četrdeset godina, pa znam u prste svaku njivicu, okuku, potok, rupu na živici, orah, krušku, trešnju (DELIJE NA BIHAĆU). ♦ Mlak dah martovski draška i miluje starca po licu. Proljeće se vraća i, zajedno s njim, vратиće se svojim kućama i na svoje njive zemljodjelci i čobani, koje je surova zimska ofanziva otjerala u planinu. Eto ih, plinuli su svim drumovima, stazama i puteljcima, neće nam zemlja pusta ostati... Tako, negdje s one strane sljepila i gorke ratne istine, starac vidi svoj **rodni** kraj i svoje nezaboravne ljude (GAVRANOVI). ♦ Najzad se, evo, pokazuje **rodno** selo, poznati ljudi: iskrсну iz praznine, iz ništavila, kao da su ponovo stvoreni i ubačeni na ovaj svijet (ZAMJENA). ♦ Dani odmora neumoljivo brzo šibaju pokraj gajeva sa svračjim gnijezdima, trepte i rasturaju se nad virovima po kojima pluta moja udica, čile u nezamjenljivoj plavetnilu **rodnoga** neba (ZAMJENA).*

29. Budućnost je vremenski prostor koji je najmanje korelativan sa Z_{av} . Ona dolazi u slučajevima kada se **(a)** izražava nada u povratak rodnom kraju: *Nadam se da ću uskoro vidjeti Strmendać, moje **rodno** selo, pa sam ti malčice tužan i zamišljen* (LIJAN VODI KARAVANE), **(b)** razmišlja o tome šta će biti sa onima koji su napustili Z_{av} : *Kako li će im biti tamo u tuđini, daleko od **rodnog** praga?* (LIJAN VODI KARAVANE) **(c)** vjeruje u to da će S negdje u tuđini saviti novo gnijezdo, odnosno dobiti novi Z_{av} : *Odoše ptići poletarci, odoše zauvijek, saviće gnijezdo negdje daleko od **rodnoga** kraja, u nerazumljivoj kamenitoj gradskoj tuđini* (OSMA OFANZIVA) ili **(d)** pouzdano tvrdi da će dati prostor postati Z_{av} drugih subjekata: *Ovo malo mirno more, sada tako pusto i tuđe nama obojici, postaće **sjutra** zavičajni vidik nekog novog dječaka* (POTOPLJENO DJETINJSTVO).

30. Prošlost je dominantni vremenski prostor Čopićevog opserivanja Z_{av} . Ona se javlja u obliku retrospekcije (vraćanja na ono što je bilo). Tada dolazi do reinkarnacije djetinjstva, posebno u starosti. U Čopiću i njegovim junacima Z_{av} je potopljen u prošlosti, ali živi i prati ih kao nijema sjenka. Ponekad su to samo *otpaci* Z_{av} koji iskrsavaju u određenim situacijama.

*Sad se tim istim drumom, ispranim i obrušenim, drumom koji više nikud ne vodi, jedan **prosjed** čovjek pokušava vratiti djetinjstvu, zavičaju, uspomenama* (POTOPLJENO DJETINJSTVO). *Potopljen kao i svaka **prošlost**, zavičaj će živjeti svojim životom nije me sjenke i za vedra, sunčana dana, on će se vjerovatno čak i nazirati u sijeroj mirnoj vodi jezera* (POTOPLJENO DJETINJSTVO). ♦ *Plutali su po njemu **otpaci** zavičaja, samo*

otpac, a sve ostalo pokrivala je i sahranjivala svemoćna voda, životvoran vječit elemenat koji ne stari, bez godina, bez promjene... (POTOPLJENO DJETINJSTVO). ♦ *Pobjednička voda utišala se nad **rodni**m krajem, nad ciklom i vikom djetinjstva, nad grajom negdašnjih jutara* (POTOPLJENO DJETINJSTVO).

Prošlost se može mjeriti godinama: Prije mnogo i mnogo godina, na razdvoju djetinjstva i dječastva, jedan mali putnik oprostio se baš na ovoj uzvišici od **rodnog** mjesta, stiješnjenog u dolini rijeke i otišao u svijet strmim kamenitim drumom (POTOPLJENO-DJETINJSTVO). On može biti vrlo daleka: *Tako veselu i vrtoglavu trku – viku od strane jednog starca ova je zemlja vidjela vjerovatno jedino prije nekoliko hiljada godina kad je ono slavni starac – naučnik Arhimed bio pronašao nešto važno u nauci pa pojurio kroz svoj **rodni** grad Sirakuzu i razvikao se: – Eureka, eureka!* (ORLOVI RANO LETE).

Temporalna heterogenost Ćopićevog Z_{av} ispoljava se u obliku opservacijske lokalizacije u određeno vrijeme, npr. ujutro, uveče, ujesen, uzimu i sl. Dva Ćopićeva Z_{av} (svoj i „usvojeni“ majčin) ne izranjaju istovremeno u sjećanjima i melanholijama – jedan se javlja uveče (Lika), drugi ujutro (Krajina, Bosna).¹²

*Čim padne veče i Bosnu pokrije mrak – ja onda vidim **Liku**. [...] Tako je u meni taj svijet moga djeda i moje majke – ta Lika – staklo blistao, i sjajio noću, kao neki čarobni fenjer. A kada dođe jutro, ja iskačem u Bosnu – divna, krasna, šumovita, drukčija od Like, koja se uvijek zove kamenita Lika. Prekrasna mi je bila i Bosna* (Razgovori sa Jevtićem 2000: 15).¹³

31. Važnu ulogu igra pojam temeljnog prostora (Hašana i Krajine), disperzivnog prostora (Bosne) i digresijskog prostora (sve ostalo). Ako postoje dva Z_{av} , onda je prvi temeljni (hašansko-krajiški zavičajni talas), koji generiše digresijski, imaginarni prostor (lički talas).

32. Na prostorno-vremenskoj matrici funkcionišu dvije linije – jedna je linija autora, druga linija njegovih junaka.

33. Kada je u pitanju prvi tip, postavlja se pitanje: **(1)** koji su okviri i gdje su granice Ćopićevog Z_{av} i Ćopićeve poetike Z_{av} , **(2)** da li je Ćopićev Z_{av} prostorni unikat, **(3)** da li je Ćopić mogao imati dva ili više Z_{av} . Na prvo pitanje (koji su okviri i gdje su granice Ćopićevog Z_{av} i Ćopićeve poetike Z_{av}) u obzir dolazi dolazi nekoliko lokacija, a prije svega: Hašani, Podgrmečje,¹⁴ Krajina i Bosna. Odgovor na drugo pitanje (da li je Ćopićev Z_{av} pišćev unikat) dobija se odgovorom na treće

¹² Par veče – jutro funkcionise i u drugom kontekstu – uveče se priča, a ujutro nastaju zavičajne asocijacije: *Slušao je mališan djedove večernje priče, a ujutru, kad se pred njim u sunčanoj izmaglici zaplavio **rodni** Grmeč, izmiješali su se jedan s drugim svijet iz priča i onaj oko dječaka* (PRIČE ZANESENOG DJEČAKA).

¹³ Djecu čiji su roditelji ili praroditelji doselili iz Like djeca su zvala *Ličanima* (Ćopić-www1).

¹⁴ Podgrmečje se kao Z_{av} eksplicira vrlo rijetko eksplicira: *Tako samo trepne i nasmiješi se **rodni** Podgrmeč*. (OSMA OFANZIVA).

(da li je Ćopić mogao imati dva Z_{av}) i glasi: Ćopić je imao dvostruki Z_{av} – Krajinu i Liku. To potvrđuje sam Ćopić izjavom: *Djedov i majčin zavičaj* (Lika) *moj je zavičaj*., iako u ovom drugom nikada nije bio (došao je u njega u poznim godinama života). Da li je takav stav logički validan? Odgovor je – „da“ ako se ima u vidu činjenica da je ova Ćopićeva pozicija čista heterotopija.

Kada govorim o svome djetinjstvu, najprije moram da naglasim jednu stvar: ja sam imao dva zavičaja. Prvi je – zavičaj moje majke i moga djeda Rade; to je Lika. Ja Liku nisam vidio sve dok mi nije bilo 50 godina, ali – iz djedovih i maminih pričanja – Liku sam tako živo zamišljao. [...] Drugi zavičaj je bio onaj gdje sam se rodio, u kome sam se kretao; to je Bosanska Krajina (Razgovori sa Jevtićem 2000: 15).

Liku pisac doživljava kao zavičaj iz mašte: *Moj zavičaj je veoma lijep, mislim na bosanski, kako kažete. Ja sad ne govorim o zavičaju iz mašte, o Lici, koju sam, kažem, vidio tek poslije četrdeset godina. Taj moj bosanski zavičaj je prekrasan. Ima šume, livade, svega* (Jevtić 200: 17).. Ćopić nije znao koji mu je od dva Z_{av} ljepši i draži: *I sâm ne bih znao kazati koji mi je zavičaj izgledao ljepši* (Razgovori sa Jevtićem 2000: 15).

U odnosu na Ćopićev temeljni Z_{av} – Krajinu (Z_{av1}) njegov (dodatni, disperzijski) Z_{av} – Lika (Z_{av2}) izrazito je heterotopijski jer inkludira u sebi Z_{av1} , dolazi kao prostor neživljenja (u njemu nije boravio prije vremena njegove eksplikacije kao Z_{av}), već kao prostor mašte.

Majčin Z_{av} (Lika, Z_{av2}) bio mu je kao bajka.

Zavičaj moje majke, zagubljen daleko tamo negdje u Lici, živi duboko u meni kao tiha svijetla pjesma bez riječi (SUNČANI SVIJET MOJE MAJKE). ♦ *Vidio sam onda nepoznat kraj kako treperi u sunčanoj svjetlosti, a kroza nj vijuga put koji vodi u majčin zavičaj* (SUNČANI SVIJET MOJE MAJKE). ♦ *I malo-pomalo, u njezinim pričanjima, i njen zavičaj i njezino djetinjstvo postajali su jedan srećan i sunčan svijet kakav se doživljava samo u samotnim sanjarenjima* (SUNČANI SVIJET MOJE MAJKE). ♦ *Prolaze godine, šarene, nasmijane, sive i ozbiljne, protiču i žubore kao vode, a mati stari i ne sjeća se više ni djetinjstva ni zavičaja* (SUNČANI SVIJET MOJE MAJKE).

Sama majka nije često spominjala svoj Z_{av} : *Majka je rijetko kad pričala o svom rodnom kraju i obično bi ga se sjećala za prazničnih dana, kad bi se vratila odakle sa seoskog sabora* (SUNČANI SVIJET MOJE MAJKE).

Ćopić nije imao samo dvostruki Z_{av} nego i dvostruko djetinjstvo, koje je ostalo u njemu sve do starosti i kome je posvetio jedno od najboljih djela – BAŠTU SLJEZOVE BOJE.

Tako sam imao dvostruki zavičaj i dvostruko djetinjstvo. I iz toga sam ponio svoj osnovni kapital, literarni. Čini mi se da ga ne mogu nikad iscrpsti. On se i sad, u sasvim zrelih i starijih godinama, javlja ponovo u meni – blistav. Posvetio sam mu i knjigu BAŠTA SLJEZOVE BOJE (Razgovori sa Jevtićem 2000: 15). ♦ *Sada opet pišem jednu sličnu knjigu, jer mi se taj dvostruki zavičaj neodoljivo nametnuo* (Razgovori sa Jevtićem 2000: 16).

Postojanje dvaju Z_{av} smatrao je prednošću, jer je to pomagalo u nekim teškim situacijama.

*Smatrao sam da je **Lika** moj zavičaj. I mi smo se uvijek nazivali Ličanima. I uvijek smo se, što se kaže, kecali sa drugom djecom, koju smo zvali „bosanska djeca“, iako su i njihovi stari, pradjedovi možda, porijeklom iz Like. Jer tu je vječito negdje ona granica. Kada zagusti u Bosni, bježi u Liku, i kada u Lici pokradeš kakve volove ili nešto, bježi u Bosni... (Razgovori sa Jevtićem 2000: 15).*

Z_{av} je Ćopiću kao bajka – *Tamo prve ispreo sam bajke o ljudima svoga rodnog kraja, **zatrepťase u čudesnom sjaju** ostavljene staze zavičaja (DELIJE NA BIHAĆU).*

Z_{av} Ćopićevih junaka čine: **(a)** Banat i Bosna – *Maknuo se samo par koraka i u novom zavičaju zaorava brazdu, a njegova **Bosna**, saveznički milo i bolećivo, prati svaki njegov pokret: umiješ li ti to tamo u **Banatu**, kukavče moj?* (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO), **(b)** Krajina i centralna Bosna, čiju granicu obrazuje rijeka Vrbas – *Svi su izginuli prije nego što su i vidjeli spasonosni Vrbas, graničnu rijeku između centralne Bosne i njihove rodne **Krajine** (OSMA OFANZIVA), (c) Krajina i Beograd – *On se ovdje rodio, u **Beogradu**, to je njegov zavičaj, on se može samo njemu vraćati i za njim tugovati (OSMA OFANZIVA).* Ćopićevi junaci mogu da se nađu na granici Z_{av} : *Stoji Todor nadomak bukrika i znanog starog puta, nedostaje mu vazduha, a od uzbuđenja ustreptalo i u isti mah klonulo srce kao da odbija svoje posljednje udare tu, na granici **rodnoga kuta** (PROLOM).* Za razliku od autora njegovih likovi rjeđe ističu dvostrukost Z_{av} , To, recimo, nalazimo kod Stojana kome je jedan Z_{av} stari a drugi novi: *Šta je, tu je – vidi dobro i osjeća da su mu se sad u srce namjestile dvije domovine, dva zavičaja: onaj ostavljeni za kojim će do kraja tugovati i ovaj ovdje, novi, koji valja unijeti u dušu na zemljavim otvrdlim rukama, posiniti ga i pred čitavim svijetom priznati ga svojim i najrođenijim (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO).* Prvi je regionalnog, drugi saveznog karaktera: *Mislim se, mislim, i onda ovako napišem, iskreno i od srca: „I ovom prilikom izjavljujem da volim i poštujem naše narodne prirodne ljepote, kako one moje **zavičajne, pod Grmečom**, tako i one **druge, saveznog značaja**, širom naše zemlje (OSMA OFANZIVA, 1/5).**

34. Drugu matricu čini prostor Z_{av} i odnos prema Z_{av} (1 + 3). Ta korelacija nudi više teoretskih mogućnosti percipiranja, poimanja i izražavanja Z_{av} . Prostor se Z_{av} **(a)** doživljava i odslikava neutralno, **(b)** pozitivno prihvata, **(c)** ne voli. Z_{av} može da bude blizak, drag, odbojan, ali može da ne budi bilo kakvu emociju, pozitivnu ili negativnu. Kod Ćopića snažno dolazi do izražaja slučaj **(b)**. Realnim prostorom Z_{av} (P_z) Ćopić je bio inficiran do kraja života,¹⁵ njemu se vraćao u mnogim opservacijskim prostorima (P_{oz}) i vremenu (V_{oz}) te na svoj način modelovao

¹⁵ *Zavičaj mi i danas mnogo znači. Međutim, žao mi je što češće nisam tamo, pa da sve promjene uočavam (Jevtić 200: 117).* Ćopić je bio prema Gustavu Krklecu epski rapsod zavičaja (Marjanović 1982: 178).

prostor Z_{av} (P_{ModZ}).¹⁶ Ćopićev opservacijski prostor (P_{oZ}) bio je snažno kontaminiran, „zatrpan“ realnim prostorom Z_{av} (P_z).¹⁷ Realni je Z_{av} čitav život pulsirao u Ćopiću, on je bio magnet koji ga je privlačio i nije mu dao mira,¹⁸ predstavljao je snažan motiv i bio velika inspiracija za umjetničko stvaranje. Pišćev modelovani prostor Z_{av} (P_{ModZ}) dolazi kao umjetnički doživljeni životni prostor (P_z) plusiran nostalgičnim sjećanjima, snažnim (pozitivnim) emocijama, lirizmom iz drugog (aktuelnog, P_oZ) vremena.

35. Opserviranje Z_{av} može dolaziti u obliku identifikacije (poistovećivanja sa njim), preidentifikacije (preosmišljavanja Z_{av} strukturnim pomjeranjima, dodavanjem elemenata drugog Z_{av} i sl.), deidentifikacije (disimilacije, razjednačavanja – neutralizacije zavičajnih osjećanja, odbijanja od njega, recimo, zbog težine života u njemu). Kod Ćopića nalazimo brojne primjere samoidentifikacije (po principu „moj zavičaj = to sam ja“ i obrnuto). Rijetki su slučajevi paralelne preidentifikacije (uključivanja u Z_{av} majčine i djedove Like bez ijednog dana provedenih u njoj). Nisu nam poznati slučajevi deidentifikacije – da se Ćopić odbija, distancira od Z_{av} , ali ga zato vrlo kritički (kao i sve drugo) valorizuje i, bez obzira na sve njegove minuse, do kraja života smatra svojim (po principu „kakav je takav je – moj je“). Važna je opozicija svoje – tuđe, odnosno zavičaj – nezavičaj (tuđina, inostranstvo), koju ponekad izražavaju obični artefakti: *Sporo i postoja-no kucalo je srce zavičaja, **drukčiji sat** od onoga varoškoga* (OSMA OFANZIVA). Identifikacija dolazi i na drugi način: prepoznavanjem Z_{av} u nekoj osobi.

*Igra Zdenka, a zajedno s njom, srećno opušten u fotelji, igra i leti Stojan, njiše se i plovi kao prozračna svila zrelog babljeg ljeta nad zagorjelim kukuruzom Podgrmeča. Gleda u njoj, sjedinjene i oživjele, zlato, sunce i plavet **rodnoga** kraja, oblači joj ruho zavičaja zapamćeno i doneseno još iz djetinjstva* (OSMA OFANZIVA).

36. U pozitivnom valorizovanju Z_{av} on se doživljava kao raj: *Prijatelju, čita-oće, | priznaću ti, što bih krio, | u vremena ona davna, | ja sam srećan dječak bio. | Nigdje više takvog **raja** | kao moga zavičaja* (ČITAOCU). Z_{av} generiše topofiliju:

¹⁶ „Zavičaj, djetinjstvo i revolucija bili su i ostali središte odakle je Ćopić pošao u susret životu i čovjeku svoj najužeg podneblja, zavičajnoj Bosanskoj Krajini“ (Marjanović 1982: 77).

¹⁷ Napomena opšteg karaktera: Z_{av} se prihvata onakav kakav jeste i njegovo pozitivno valorizovanje može izazivati nedoumicu kod onih koji imaju sasvim drugi Z_{av} . Recimo, polarne slike imaju oni kojima je Z_{av} pustinja, koji žive na surovom sjeveru ili u džungli.

¹⁸ *Dobili putnici i gosti iz Beograda, pukovnika, svoga Krajišnika. Viču ga iz jednog po jednog vagona: – Druže pukovniče, svratider i ovamo, u moju kuću. □ Dovukao voz sa sobom pukovnikovo čobansko djetinjstvo, pustu planinsku mladost: smješka mu se ona sanjivo ispod teških vunelih gubera, viri iza potamnjelih tara i tronožaca, miriše na čačavu slaninu, na skrivene miševe i natrule jabuke sklonjene u košu za žito. □ – Hajde s nama, pukovniče, poći, Stevane! □ – Vuče ga za obje ruke taj komad **rodnog** kraja, isprevrtan, zgruvan u vagone i pokrenut u daljine* (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO).

*Već osnovnu završavam, | raste momčić, djedov Baja, | a ti čekaš, znan i voljen,
| kao nebo zavičaja. | I još si mi vješto krio, | da si davno ostario (PRIČA O ŠAROVU).*

i mnemoričku heterotopiju:

– *Gleda u njoj, sjedinjene i oživjele, zlato, sunce i plavet rodnoga kraja, oblači joj ruho zavičaja **zapamćeno** i doneseno još iz djetinjstva (OSMA OFANZIVA). ♦ Od čitavog **rodnog** Obljaja ona je sačuvala samo to, prvu zapamćenu i naučenu riječ (OSMA OFANZIVA). ♦ Tuga pođe **rodnim** krajem, | nad selo se muk spustio, | stada nam se istopila, | zelen pašnjak opustio. | Tek naslutiš, s prvim mrakom, | minu momci pod barjakom (ČUK VUKAŠIN).*

Vrednovanje često ima voluntativni karakter: *Čitav zbor polazio je za njim, kolonom po jedan, rastuženi, željni starog zavičaja (NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO).* Posebno su bolni oproštaji od zavičaja: *Jednog dana, tih i tužan, | **oprostih se** s rodnim krajem, | osta riba, osta Japra, | blista, šumi zavičajem (VJEČITA RIBA)* i rastanci sa njim:

*Evo ih, i oni se s bolom **otkidaju od zavičaja** (OSMA OFANZIVA). ♦ Čutalo je, dobro čuvano u rodnoj kolijevci zavičaja kroz koji **više neće** mesti glasne oluje, rušilački vjetrovi, niti će ga prekrajati i mijenjati ravnodušni stranci (POTOPLJENO DJETINJSTVO).*

Tugu oblažava „osmijeh“ *Z_{av}*.

*Jedina je sreća i olakšica to što je ipak u **rodnom** kraju, blizu svojih (PROLOM). ♦ Kišica topla po gaju škropi | i tugu zimsku sapra, | u **rodnom** kraju i u mom srcu veselo blesnu Japra (DJEDA TRIŠIN MLIN). ♦ Tako samo trepne i nasmiješi se **rodni** Podgrmeč (OSMA OFANZIVA).*

37. Negativno valorizovanje *Z_{av}* dolazi obično u obliku ironije kojoj se podvrgavaju loši higijenski uslovi (primitivna borba protiv nečistoće i njenih posljedica), sirovi načini edukacije, mentalna ograničenost, tegoban život, siromaštvo, mučna borba za opstanak.

*U mom zavičaju **toljagama** se buve iz čakšira gone, **kuburama** se lampe gase, **maljem** se pamet u glavu zabija, a kad nekom nešto na **pamet** padne, na glavi mu iskoči čvoruga kolik jaje (PRIČA HARALAMPIJE LADOLEŽA). ♦ Stajao je preda mnom, poznat, surov i drag kao **turdi život** moga zavičaja (SJEĆANJE NA NIKOLETINU). ♦ Molim za izvinjenje što nisam u stanju da opišem sve te ljepote, jer za vrijeme stare Jugoslavije, usljed svog siromaštva i tegobna života, nisam imao kada da ih gledam (OSMA OFANZIVA, 2/5). ♦ Za vrijeme rata, pak, prolazeći naše najljepše krajeve, nisam također imao prilike da ih bolje razgledam i analiziram, jer smo se dan i noć tukli sa okupatorom i domaćom bandom pa smo najviše gledali niz puščanu. Tom prilikom, naše prirodne ljepote samo su nam smetale i mnogo smo se napatili dok smo ih prelazili, forsirali i na juriš zauzimali, a uz to smo još bili gladni i sa slabom obućom, što nas je također odvrćalo od ljepote (iz domaćeg zadatka Pepa Bandića, OSMA OFANZIVA, 4/5).*

Z_{av} ponekad ima gorko-slan okus: *Peckao me je u tim suzama **gorko-slan okus** našeg zavičaja (POTOPLJENO DJETINJSTVO).*

U nekim slučajevima *Z_{av}* se smješta u opoziciju mi – naš protivnik:

Komesar Vlado, lično, otišao je s likvidatorskom desetinom da „pročešlja“ Mračaj, rodno selo četničkog vojvode Trivuna Drakulića (GLUVI BARUT). Selo je vezivalo uza se stalnu partizansku posadu, čitavu jednu četvu, koja je imala pred sobom talijansko-četničke položaje nad varoškom Gornjom Mahalom, a oko sebe rodno selo tih istih četnika (GLUVI BARUT).

38. U Čopićevim djelima nemaju samo ljudi Z_{av} nego i životinje – ptice, žabe i dr.

Jug je moj zavičaj, obišao sam ga već uzduž i popreko, poznajem sve zalive, bio sam u svim gradovima, prošao sam kroz sve maslinjake, bezbroj puta obletao sam stare kule i bedeme i već mi je ovde postalo dosadno (VESNIK PROLEĆA). ♦ Močvara tu je, zavičaj dragi | grlatog žapca Kreke (DJEDA TRIŠIN MLIN). ♦ Moj prijatelj Haralampije Ladolež, prodavač zjala, konjskih rogova i žabljih dlaka, ovako mi je opisao svoj rodni kraj: Znaš, to ti je tamo na kraju mravljega puta, kroz krtičin tunel, iza pileće škole, tamo gde mačka mesečinu prede, zec pušku nosi, a patak mornaricom komanduje (PRIČA HARALAMPIJA LADOLEŽA). ♦ Dok su se Jovanče i poljar Lijan bavili u polju oko partizanskog aviona, dotle je u gustoj paprati poviše zaseoka Vrgelja mirno pasao jedan onizak debeljušan konj i ne sluteći šta mu se sprema. □ Bio je to, glavom i repom, nevaljali Šušlja, mlađi brat slavnog partizanskog konja Kušlje. Brat onog skromnog i mirnog kuvareva konja koji pogibe kod bolnice u planini, daleko od rodnog kraja, u kom je proveo svoje bezbrižne ždrebeće godine (BITKA U ZLATNOJ DOLINI).

U jednom slučaju vodeni cvijet priča o rodnom kraju njegove rijeke:

– Moja reka – počeo zamišljeno vodeni cvet – moja reka dolazi iz onih tamo šuma što se plave u daljini, ona mi je jutros pričala kako uz put natapaju njome mnoga rodna polja i livade pune cveća, kako poji bezbroj raznih životinja, i kako će odavde proteći kroz mnoga sela i gradove i najzad stići do svoje pramajke – velike široke vode koja pljuska i bije o stenovite hridi (RAZGOVOR NAD REKOM).

39. . Osnovni rezultati analize mogli bi se ovako konusirati.

(a) Poetika Z_{av} podrazumijeva strukturiranje književnih tekstova o Z_{av} i tekstova motivisanih zavičajem, obuhvata formu, način (tehniku), postupke književnog oblikovanja Z_{av} i sastoji se u umjetničkom opserviranju, percipiranju i predstavljanju zavičajnih mjesta kao centrifugalnog prostora (iz koga se izlazi u nekoj fazi života) i centripetalnog prostora (u kome se čitav život ili veći njegov dio provodi).

(b) Poetiku Z_{av} Branka Čopića čine: zavičajni koordinatni sistem, priča o Z_{av} , zavičajna paradigma, percepcija, deskripcija i naracija užeg ili šireg Z , zavičajni likovi.

(c) Z_{av} je širok pojam bez prave, opšteprijhvatljive definicije. To je gnoseološki trajna i percepcijski dispersivna kategorija, svjesno-nesvjesni fenomen, (obično) prostorni početak u kome teče najmanje jedan dio života, prije svega, rana i/ili kasna mladost. Kao kanonska, tipična kategorija Z_{av} je prostor sa stožernom tačkom, centrom, osnovnim orijentirima – mjestom rođenja, odnosno mjestom življenja u djetinjstvu. To je prostor-vrijeme (P-V) sa tri obligatorna dijela (koji se mogu i ne moraju podudarati): životnim (P- V_{egz}), opservacijskim (P- V_{opsZ}) i

modulativnim ($P\text{-}V_{\text{mod}}$). Z_{av} predstavlja realni prostor (P_{real}) jednog subjekta (S), obično iz vremena njegove rane mladosti, **(1)** koji se u prostoru opserviranja (P_{oZ}) osmišljava i u prostoru modelovanog Z_{av} (P_{ModZ}) predstavlja kao svoj, **(2)** koji se emotivno (ne)doživljava (O_+ , O_- , O_0), **(3)** kome se S povremeno vraća, fizički ili virtualno, mnemorički, iz drugog realnog prostora (P_{oZ}) i vremena (V_{pro}), stvarajući postupcima pomjeranja, transpozicije, reinkarnacije... drugostepeni, osmišljeni, izmišljeni, izmaštani, imaginarni prostor (P_{ModZ}), prostor prostora, prostor heterotopija.

(d) Koordinatni sistem Ćopićevog Z_{av} čine: horizontala, vertikala i dvije dijagonale. Na horizontali se nalazi **(1)** vrijeme boravka u Z_{av} kao realno vrijeme (V_{pro}), **(2)** vrijeme opserviranja Z_{av} (V_{opsZ}) i **(3)** vrijeme modelovanja Z_{av} (V_{modZ}). Sva tri vremena dolaze kao **(a)** sadašnjost, aktuelno vrijeme (V_{sad}), **(b)** prošlost (V_{pro}) i rijetko **(c)** budućnost (V_{bud}). Vremena **1, 2, 3** i **a, b, c** spajaju se i kombinuju sa vremenom autora (V_{aut}) i vremenom njegovih likova (V_{lik}). Vertikala je trodjelna jer su joj konstituenti realni prostor Z_{av} (P_z), prostor opserviranja Z_{av} (P_{oZ}) i prostor modelovanog Z_{av} (P_{ModZ}). Prvu dijagonalu Ćopićevog Z_{av} čini odnos autora i njegovih likova prema Z_{av} . Druga dijagonala obuhvata postupke opserviranja, poimanja i umjetničkog oblikovanja Z_{av} kao što je eksplikacija (jasno imenovanje prostora kao Z_{av}), implikacija (indirektno ukazivanje na Z_{av}), lirizacija, komizacija, ironizacija, transpozicija, retrospekcija, mnemorizacija i dr.

Ćopićeva poetika Z_{av} nastaje nanošenjem, navedenih četiriju ravni jednih na druge: prostora (P), vremena (V), odnosa (O) i postupka (Ps), tj. njihovim objedinjavanjem i stvaranjem dvoslojnih, troslojnih i višeslojnih matrica po binarnom principu ($1 + 2$, $1 + 3$, $1 + 4$, $2 + 3$, $2 + 4$, $3 + 4$), tercijalnim principu ($1 + 2 + 3$, $1 + 2 + 4$, $2 + 3 + 4$) ili totalnom principu ($1 + 2 + 3 + 4$). Prvu matricu Ćopićevog opserviranja, doživljavanja i modelovanje Z_{av} čine dvije ravni – spacijalna (P) i temporalna (V) – $1 + 2$. Temporalna ravan (V) odnosi se na vrijeme provedeno u Z_{av} i na vrijeme vraćanja njemu (fikcijski) ili u njega (realno). Temporalna ravan (V) odnosi se na vrijeme provedeno u Z_{av} i na vrijeme vraćanja njemu (fikcijski) ili u njega (realno). Pri tome se Z_{av} posmatra **(1)** tokom boravka u Z_{av} ili **(2)** van vremena života u njemu. Spacijalna dimenzija odnosi se na prostor Z_{av} i prostor iz koga dolazi do vraćanja u Z_{av} : on se posmatra kao prostor u kome se boravi ili kao prostor viđen iz drugog prostora. U ovoj prostoro-vremenskoj matrici povezuju se **(a)** tri vrste prostora – prostor realnog Z_{av} (P_z), prostor opserviranja Z_{av} (P_{oZ}) i prostor modelovanja Z_{av} (P_{ModZ}) sa **(b)** tri vrste vremena: prošlim (V_{pro}), sadašnjim (V_{sad}), i budućim (V_{bud}), te sa **(c)** prostorno-vremenskom matricom autora (Z_a) i prostorno-vremenskom matricom junaka (Z_{lik}). Što se tiče centrifugalnosti (odlaska iz Z_{av}) i centripetalnosti (povratka u Z_{av}), kod Ćopića izrazito dominira centifugalnost – odlazak, rastanak sa Z_{av} . Ta je centrifuga tegobna, bolna, grčevita, žalovita, bolećiva, sjetna, nijema. Najmarkantniji primjer centripetalnosti nudi POTOPLJENO DJETINJSTVO, a centifugalnosti NE TUGUJ, BRONZANA STRAŽO i OSMA OFANZIVA. Ako se objedini Ćopićeva vremenska i prostor-

na opservacijska tačka, dobijaju se dvije osnovne kombinacije – **(1)** homogena: **(a)** opservacija Z_{av} (O_{z_hom+}) iz istog zavičajnog prostora (P_{z+}) i iz istog zavičajnog vremena (V_{z-}) – (O_z) = $P_{z+} \wedge (V_z)^{19}$, **(b)** opservacija Z_{av} iz nezavičajnog prostora (P_{z-}) i nezavičajnog vremena (V_{z-}) – $O_{z_hom-} = (P_{z-}) \wedge (V_{z-})$, **(2)** heterogena: **(c)** opservacija Z_{av} (O_{z_het}) iz zavičajnog prostora (P_{z+}) i nezavičajnog vremena (V_{z-}) – $O_{z_het} = P_{z+} \wedge V_{z-}$, **(d)** opservacija Z_{av} iz nezavičajnog prostora (P_{z-}) i zavičajnog vremena V_{z+} – $O_{z_het} = (P_{z-}) \wedge (V_{z+})$. Sa Ćopićem su korelativni samo **a** i **b**.

(e) Prvom talasu Z_{av} – hašanskom Ćopić je posvetio veliki broj djela, romana i pripovjedaka.

(f) O drugom talasu – krajiškom on piše veoma često. Ćopićevi junaci zadojeni zavičajem – zavičajci, koji sebe najčešće nazivaju Krajišnicima i Bosancima, uglavnom su dobrodušni, ali je svaki od njih pomalo iščašen, otkaćen, kvrgav, neobičan, zanesen, sklon maštanju, bježanju iz sadašnjosti, svaki ima neku „falinku“ kojoj pisac skoro uvijek pokušava da dadne vedru notu pa nedostatak više postaje simpatična vrlina nego odbojna. Krajišnici su uglavnom jednostavni, veseli ljudi, nasmejani ratnici, tvrdi planinci, *ljuti kao i ljuta Krajina*, otvoreni, često ironični. Oni se osjećaju u nezavičaju ne samo kao Krajišnici već i kao Bosanci (ta eksplikacija nije česta). Konteksti u koje se oni smještaju vrlo su različiti.

Treći talas – bosanski nije toliko autorski ekspliciran, ali ipak postoji niz primjera istizanja njene zavičajnosti (manje kod samog pisca, a više kod njegovih junaka). Bosna često dolazi u sjećanjima. Ćopićevi zavičajci vode razgovore sa Bosnom, ponekad se stresu plačno nasmejani, razboljeni, istovremeno srećni i tužni. Za zavičajce Bosna je majka i kolijevka, ona je rodna i prekrasna. S druge strane Bosna je priprosta, čobanska, jedna, popaljena, studena, zamračena.

(g) Četvrti prostor zavičajaca je Podgorina, ali daleko manje ekspliciran. Ona u sjećanjima zapljuskuje zavičajce u grudi, u oči, u srce zrelih jesenjim sjajem i pitanjem gdje su i kako su. Ponekad izranjaju prizori kada se u opancima išlo niz pašnjake, njive i drumove čitave Podgorine.

(h) U opisima zavičajaca u nezavičaju Ćopić često primjenjuje personifikaciju u obliku razgovora sa neživim predetima (opankom), dragim ali dalekim osobama (djevojkom Cvijetom), umrlim i poginulim zemljacima (Nikoletinom Bursaćem).

Dominantni motivi interakcije zavičaja i nezavičaja je konflikt prostora (brda i ravnica, planinskog, gorštačkog i ravničarskog), vremena (prošlosti i sadašnjosti), muškarca i žene, svojih i tuđih domaćih životinja (krava). U „daljinskom“ opserviranju Z_{av} ponekad se mnemORIZIRA samo jedan detalj, samo jedan marker Z_{av} . Među njima nalazile su se i životinje. Daljina potencira bitnu zavičajnu opoziciju svoj – tuđi, koja se realizuje kao Z_{av} – tuđina, pri čemu se opser-

¹⁹ Znak $\wedge$ označava konjukciju ('i'), za razliku od znaka disjunkcije $\vee$ ('ili').

vaciona tačka uvijek nalazi u ovoj posljednjoj – eksplicira se da je (ili će biti) S u tuđini, u tuđem kraju, nepoznatom svijetu, daleko od rodnog ognjišta i dragih zavičajnih mjesta. Jaki zavičajni marker čine predjeli, drveće, posebno trešnja i orah, zemlja, (rodna gruda), potoci i rječice i dr. Što se tiče naseljenih mjesta, izrazito dominira selo, seoce i zaselak.

(i) Ćopićeva prostoreno-vremenska matrica Z_{av} ima svoju sintagmatsku, linearnu konfiguraciju koju čini prošlost, sadašnjost i budućnost. Sadašnjost je vremenski prostor koji generiše zavičajne asocijacije iz drugog prostora (nezavičaja). Budućnost je vremenski prostor koji je najmanje korelativan sa Z_{av} . Ona dolazi u slučajevima kada se (a) izražava nada u povratak rodnom kraju, (c) vjeruje u to da će S negdje u tuđini saviti novo gnijezdo, odnosno dobiti novi Z_{av} , (b) razmišlja o tome šta će biti sa onima koji su napustili Z_{av} . Prošlost je dominantni vremenski prostor Ćopićevog opserivaranja Z_{av} . Ona se javlja u obliku retrospekcije. Tada dolazi do reinkarnacije djetinjstva, posebno u starosti. U Ćopiću i njegovim junacima Z_{av} je potopila prošlost, ali on živi i prati ih kao nije-ma sjenka. (d) Pouzdano se tvrdi da će dati prostor postati Z_{av} drugih subjekata. Temporalna heterogenost Ćopićevog Z_{av} ispoljava se u obliku opservacijske lokalizacije u određeno vrijeme, npr. ujutro, uveče, ujesen, uzimu i sl. Dva Ćopićeva Z_{av} (svoj i „usvojeni“ majčin) ne izranjaju istovremeno u sjećanjima i melanholijama – jedan se javlja uveče (Lika), drugi ujutro (Krajina).

Na prostorno-vremenskoj matrici funkcionišu dvije linije – jedna je linija autora, druga linija njegovih junaka. U odnosu na Ćopićev temeljni Z_{av} – Krajinu (Z_{av1}) njegov (dodatni, disperzijski) Z_{av} – Lika (Z_{av2}) izrazito je heterotopijski jer inkludira u sebi Z_{av1} , dolazi kao prostor neživljenja (u njemu nije boravio prije vremena njegove eksplikacije kao Z_{av}), već kao prostor mašte. Ćopić nije imao samo dvostruki Z_{av} nego i dvostruko djetinjstvo, koje je ostalo u njemu sve do starosti i kome je posvetio jedno od najboljih djela – BAŠTU SLJEZOVE BOJE. Ćopićev realni Z_{av} jeste granični prostor između Bosne/Turske i Hrvatske/Austrougarske, što pisac na više mjesta ističe.

Z_{av} Ćopićevih junaka čine: (a) Banat i Bosna, (b) Krajina i centralna Bosna, (c) Krajina i Beograd. Za razliku od autora njegovi likovi rjeđe ističu dvostrukost Z_{av} .

(j) Drugu matricu obrazuje prostor Z_{av} i odnos prema Z_{av} (1 + 3). Realnim prostorom Z_{av} (P_z) Ćopić je bio inficiran do kraja života, njemu se vraćao u mnogim opservacijskim prostorima (P_{oz}) i vremenu (V_{oz}) te na svoj način modelovao prostor Z_{av} (P_{ModZ}). Ćopićev opservacijski prostor (P_{oz}) bio je snažno kontamiran, „zatrpan“ realnim prostorom Z_{av} (P_z). Realni je Z_{av} čitav život pulsirao u Ćopiću, on je bio magnet koji ga je privlačio i nije mu dao mira, predstavljao je snažan motiv i bio velika inspiracija za umjetničko stvaranje. Pišćev modelovani prostor Z_{av} (P_{ModZ}) dolazi kao umjetnički doživljeni životni prostor (P_z) plusiran nostalgичnim sjećanjima, snažnim (pozitivnim) emocijama, lirizmom iz drugog (aktuelnog, P_{oZ}) vremena.

(k) Opserviranje Z_{av} dolazi u obliku identifikacije (poistovećivanja sa njim), preidentifikacije (preosmišljavanja Z_{av} strukturnim pomjeranjima, dodavanjem elemenata drugog Z_{av} i sl.), deidentifikacije (disimilacije, razjednačavanja – neutralizacije zavičajnih osjećanja, odbijanja od njega, recimo, zbog težine života u njemu). Kod Ćopića nalazimo brojne primjere samoidentifikacije (po principu „moj zavičaj = to sam ja“ i obrnuto). Rijetki su slučajevi paralelne preidentifikacije (uključivanja u Z_{av} majčine i djedove Like bez ijednog dana provedenih u njoj). Nisu nam poznati slučajevi deidentifikacije – da se Ćopić odbija, distancira od Z_{av} , ali ga zato vrlo kritički (kao i sve drugo) valorizuje i, bez obzira na sve njegove minuse, do kraja života smatra svojim (po principu „kakav je takav je – moj je“). Negativno valorizovanje Z_{av} dolazi obično u obliku ironije kojoj se podvrgavaju loši higijenski uslovi (primitivna borba protiv nečistoće i njenih posljedica), sirovi načini edukacije, mentalna ograničenost, tegoban život, siromaštvo, mučna borba za opstanak.

(l) U Ćopićevim djelima nemaju samo ljudi Z_{av} nego i životinje – ptice, žabe i dr.

Skraćenice

O – odnos

O_{Z-aut} – odnos autora

O_{Z-lik} – odnos likova

P – prostor

P_z – prostor zavičaja

PM_{odZ} – prostor modelovanog zavičaja

PZ_{aut} – prostor autora

PZ_{lik} – prostor likova

P_{oZ} – prostor opserviranja zavičaja

P_{real} – realni prostor

P_s – postupak

$P-V_{egz}$ – zavičajni životni prostor-vrijeme

$P-V_{opsZ}$ – prostor-vrijeme opserviranja zavičaja

$P-V_{modZ}$ – prostor-vrijeme modelovanja azvičaja

S – subjekat

V – vrijeme

V_{aut} – vrijeme autora

V_{bud} – vrijeme budućnosti

V_{egz} – vrijeme boravka, života u zavičaju

V_{lik} – vrijeme likova

V_{modZ} – vrijeme modelovanja zavičaja

V_{opsZ} – vrijeme opserviranja zavičaja

V_{egzZ} – vrijeme života u zavičaju

V_{pro} – realno vrijeme

V_{pro} – vrijeme prošlosti

V_{sad} – vrijeme sadašnjosti

Z_{av} – zavičaj

Oznake

- ♦ – razdvaja primjere u obliku dviju ili više rečenica
- – ukazuje na to da su prethodni i naredni pasusi sastavljeni, a u originalu rastavljeni i stoje u posebnom redu
- | – razdvaja stihove koji u originalu dolaze u odvojenim redovima

Izvori

Ćopić 1985^a: Ćopić, Branko. *Sabrana dela*. Tom I–XV. Ur. Vuk Krnjević. Beograd – Sarajevo: Prosveta – Svjetlost – Veselin Masleša.

Ćopić 1985^b: Ćopić, Branko. Moj život i književni rad. In: Ćopić, Branko. *Sabrana dela*. Tom I–XV. Ur. Vuk Krnjević. Beograd – Sarajevo: Prosveta – Svjetlost – Veselin Masleša. S. 7–19.

Ćopić-www1: Ćopić, Branko. *Kad sam bio mali*. In: <https://www.youtube.com/watch?v=vAD2HqrOyZg&t=13s> [RTS: Trezor]. 15.3.2018.

Gralis-www: *Ćopićev Gralis-Korpus*. In: <http://glyph.uni-graz.at/cocoon/gralis/>. 15.11.2015.

Literatura

Adamović 1981: Adamović, Dragoslav (beležio). Iz razgovora sa Brankom Ćopićem. In: Idrizović, Muris (ur.). *Kritičari o Branku Ćopiću*. Sarajevo: Svjetlost. S. 226–231.

- Alijanović 2013: Alijanović Edvin. Lirizam (ne)realne realnosti, humora, komičnosti i ironičnosti Ćopićeve staze i bogaze. In: Tošović, Branko (Hg./ur.). *Lyrische Welterfahrung in den Werken von Branko Ćopić / Lirski doživljaj svijeta u Ćopićevim djelima*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 65–73.
- Aljukić/Aljukić 2017: Aljukić, Bernes; Aljukić, Medisa. Kognitivnolingvistička percepcija prostora i njena veza s kategorijalnom obilježenošću likova u Ćopićevim djelima. In: Tošović, Branko (ur.). *Ćopićeva poetika prostora / Ćopićs Poetik des Raumes*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 233–243.
- Bandić 1981: Bandić, I. Miloš. Pripovetka danas (II): Horizonti realizma. In: Idrižović, Muris (ur.). *Kritičari o Branku Ćopiću*. Sarajevo: Svjetlost. S. 153–159.
- Bašlar 2005: Bašlar, Gaston. *Poetika prostora*. Prevela Frida Filipović. Čačak: Gradac. 221 s. [Bachelard, Gaston. *La Poétique de l'espace*. Paris: 1957]
- Bašlar 2004: Башляр Г. Избранное: *Поэтика пространства* / Пер. с франц. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН). 376 с. [Серия „Книга света“].
- Baščarević 2017: Baščarević, Snežana S.. Ćopićeva Bosna kao osoben etičko-psihološki i socijalno-istorijski kompleks. In: Tošović, Branko (ur.). *Ćopićeva poetika prostora / Ćopićs Poetik des Raumes*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 113–128.
- Bečković/Stojković 1985: Bečković, Matija; Stojković, Živorad (priredili). *Branku Ćopiću 26. marta 1985*. Štampa: Beograd: BIGZ. 75 s. [Izdanje autora]
- Berbić 2013: Berbić, Mirela. Ćopićeva lirizacija prostora i vremena – između toposa sjećanja i povijesne kontekstualiziranosti. In: Tošović, Branko (Hg./ur.). *Lyrische Welterfahrung in den Werken von Branko Ćopić / Lirski doživljaj svijeta u Ćopićevim djelima*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 97–111.
- Bjelanović 1983/1984: Bjelanović, Živko. Konotativna značenja antroponima Ćopićevih proza. In: *Radovi*. Split. S. 177–198.
- Bogdanović 1985: Bogdanović, Milan. Branko Ćopić. In: Ćopić, Branko. *Sabrana dela*, tom 15. Beograd – Sarajevo: Prosveta – Svjetlost – Veselin Masleša. S. 242–263.
- Čengić 1987/1: Čengić, Enes. *Ćopićev humor i zbilja 1*. Zagreb: Globus. 270 s.
- Čengić 1987/2: Čengić, Enes. *Ćopićev humor i zbilja 2*. Zagreb: Globus. 275 s.

- Danojlić 1981: Danojlić, Milovan. Najbolji Ćopić. In: Idrizović, Muris (ur.). *Kritičari o Branku Ćopiću*. Sarajevo: Svjetlost. S. 138–152.
- Delić/Pečenković 2013: Delić, Nermina; Pečenković, Vildana. Poetika prostora i vremena u zbirci BAŠTA SLJEZOVE BOJE. In: Tošović, Branko (Hg./ur.). *Lyrische Welterfahrung in den Werken von Branko Ćopić / Lirski doživljaj svijeta u Ćopićevim djelima*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 141–152.
- Dešić 2017: Dešić, Milorad. Leksika kojom se iskazuju rodbinski i porodični odnosi u Ćopićevoj BAŠTI SLJEZOVE BOJE. In: Tošović, Branko (ur.). *Ćopićeva poetika prostora / Ćopićs Poetik des Raumes*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 245–251.
- Džafić 2015: Džafić Šehrzada. Granični toposi mladosti i starosti. In: Tošović, Branko (Hg./ug.). *Žena – muškarac: dva svijeta, dva motiva, dva izraza u djelima Branka Ćopića / Frau – Mann: zwei Welten, zwei Motive, zwei Ausdrucksarten in den Werken von Branko Ćopić*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 121–134.
- Gligorić 1981^a: Gligorić, Velibor. Branko Ćopić. In: Gligorić, Velibor. *Ogledi i studije*. Beograd: Prosveta. S. 266–331.
- Gligorić 1981^b: Gligorić, Velibor. Pripovedač Branko Ćopić. In: Idrizović, Muris (ur.). *Kritičari o Branku Ćopiću*. Sarajevo: Svjetlost. S. 17–27.
- Gligorić 1985: Gligorić, Velibor. Pripovedač Branko Ćopić. In: Ćopić, Branko. *Sabrana dela*, tom 15. Beograd – Sarajevo: Prosveta – Svjetlost – Veselin Masleša. S. 266–276.
- Glišić 2017: Glišić, Nataša. Pozorišni PROSTOR BAŠTE SLJEZOVE BOJE. In: Tošović, Branko (ur.). *Ćopićeva poetika prostora / Ćopićs Poetik des Raumes*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 129–138.
- Hadžibegović-www: Hadžibegović, Ramiz. *Zavičaj, udus koji ni u snovima ne malaksava*. In: <http://montenegrina.net/fokus/ramiz-hadzibegovic-zavicaj-usud-koji-ni-u-snovima-ne-malaksava/>. 4.8.2018.
- Idrizović 1981: Idrizović, Muris (ur.). *Kritičari o Branku Ćopiću*. Sarajevo: Svjetlost. 253 s.
- Jeremić 1981^a: Jeremić, Dragan. Za ponovno čitanje Branka Ćopića. In: Idrizović, Muris (ur.). *Kritičari o Branku Ćopiću*. Sarajevo: Svjetlost. S. 160–164.
- Jeremić 1981^b: Jeremić, Dragan. Delo koje veseli i nadahnjuje. In: Idrizović, Muris (ur.). *Kritičari o Branku Ćopiću*. Sarajevo: Svjetlost. S. 165–172. Takođe:

- Marjanović, Voja. *Branko Ćopić u svetlu književne kritike*. Beograd: Stručna knjiga. 1987. S. 19–30.
- Jevtić 2000: Jevtić, Miloš. *Pripovedanja Branka Ćopića*. Banja Luka: Glas srpski. 159 s.
- Jurković 1985: Jurković, Marijan. Gorki med zanosa. In: Ćopić, Branko. *Sabrana dela*. Tom 15. Ur. Vuk Krnjević. Beograd – Sarajevo: Prosveta – Svjetlost – Veselin Masleša. S. 347–352.
- Klikovac 1997: Klikovac, Duška. IZOKRENUTA PRIČA Branka Ćopića ili o iskustvenoj utemeljenosti leksičkih i gramatičkih kategorija. In: *Južnoslovenski filolog*. Beograd. God. 53. S. 173–186.
- Kozomara 2017: Kozomara, Dragomir. Iz bašte Ćopićeva jezika. In: Tošović, Branko (ur.). *Ćopićeva poetika prostora / Ćopićs Poetik des Raumes*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 253–271.
- Krstić 2017: Krstić, Maja Krstić. Upotreba glagola kretanja u SUROVOJ ŠKOLI B. Ćopića i njihovi ekvivalenti u prevodu na ruski jezik. In: Tošović, Branko (ur.). *Ćopićeva poetika prostora / Ćopićs Poetik des Raumes*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 263–271.
- Kulenović 1981: Kulenović, Skender. Na Marginama Ćopićevog GLUVOG BARUTA. In: Idrizović, Muris (ur.). *Kritičari o Branku Ćopiću*. Sarajevo: Svjetlost. S. 75–90. Takođe: Ćopić, Branko. *Sabrana dela*, tom 15. Beograd – Sarajevo: Prosveta – Svjetlost – Veselin Masleša. S. 277–293.
- Leovac 1981: Leovac, Slavko. Branko Ćopić. In: Idrizović, Muris (ur.). *Kritičari o Branku Ćopiću*. Sarajevo: Svjetlost. S. 40–52.
- Leovac 1987: Leovac, Slavko. Pesnik i hroničar. In: Marjanović, Voja. *Branko Ćopić u svetlu književne kritike*. Beograd: Stručna knjiga. S. 31–35.
- Maksimović i dr. 2003: Maksimović Desanka i dr. *Spomenica 1985: Spomenica Branku Ćopiću 26. marta 1985. godine* (izdanje prijatelja). Beograd – Banjaluka: Zadužbina „Petar Kočić“ – Art-Print [BIGZ]. 75 s.
- Marjanović 1981^a: Marjanović, Voja. *Ćopićev svet detinjstva: O dečjoj književnosti Branka Ćopića*. Banjaluka: Glas. 115 s.
- Marjanović 1981^b: Marjanović, Voja. Satirična proza Branka Ćopića. In: Idrizović, Muris (ur.). *Kritičari o Branku Ćopiću*. Sarajevo: Svjetlost. S. 199–213.
- Marjanović 1982: Marjanović, Voja. *Pripovjedačka proza Branka Ćopića*. Sarajevo: Svjetlost. 182 s.
- Marjanović 1986: Marjanović, Voja. *Reč i misao Branka Ćopića*. Beograd: Nova knjiga. 217 s.

- Marjanović 1987: Marjanović, Voja (priredio). *Branko Ćopić u svetlu književne kritike*. Beograd: Stručna knjiga. 244 s.
- Marjanović 1988: Marjanović, Voja. *Branko Ćopić: život i delo*. Beograd: Stručna knjiga. 189 s.
- Marjanović 1990: Marjanović, Voja (priredio). *Branko Ćopić – razgovori i susreti*. Beograd: Stručna knjiga. 192 s.
- Marjanović 1994: Marjanović, Voja (priredio). *Branko Ćopić danas*. Beograd: Književni klub „Branko Ćopić“ – Knjigoteka. 96 s.
- Marjanović 2003: Marjanović, Voja. *Život i delo Branka Ćopića*. Banja Luka: Glas Srpske. 395 s.
- Marjanović 2015: Marjanović, Voja. *Romani Branka Ćopića*. Banja Luka: Besjeda. 109 s.
- Marković 1966: Marković, Slobodan Ž. *Branko Ćopić*. Beograd: Rad. 42 s.
- Marković 1981^a: Marković, Slobodan Ž. Dečija književnost Branka Ćopića. In: Marjanović, Voja (priredio). *Branko Ćopić u svetlu književne kritike*. Beograd: Stručna knjiga. S. 124–144.
- Marković 1981^b: Marković, Slobodan Ž. Želje i stvarnosti u Ćopićevim djelima za djecu. In: Idrizović, Muris (ur.). *Kritičari o Branku Ćopiću*. Sarajevo: Svjetlost. S. 53–74. Takođe: Ćopić, Branko. *Sabrana dela*, tom 15. Beograd – Sarajevo: Prosveta – Svjetlost – Veselin Masleša. S. 369–391.
- Marković 2017: Marković, Nina. Modelovanje prostora i karakterizacija likova u romanu NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO Branka Ćopića. In: Tošović, Branko (ur.). *Ćopićeva poetika prostora / Ćopićs Poetik des Raumes*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 139–149.
- Maté 1981: Maté, Miha. Novelistika Branka Ćopića. In: Idrizović, Muris (ur.). *Kritičari o Branku Ćopiću*. Sarajevo: Svjetlost. S. 178–198.
- Mihajlović 1981: Mihajlović-Mihiz, Borislav. Branko Ćopić u BAŠTI SLJEZOVE BOJE. In: Idrizović, Muris (ur.). *Kritičari o Branku Ćopiću*. Sarajevo: Svjetlost. S. 129–137.
- Milanović 1987: Milanović, Branko. Roman Branka Ćopića. In: Marjanović, Voja (priredio). *Branko Ćopić u svetlu književne kritike*. Beograd: Stručna knjiga. S. 168–182.
- Nikolić 2012: Nikolić, Vidan. Poetika nonsensa u poeziji za decu Branka Ćopića. In: Tošović, Branko; (ur.). *Poetika, stilistika i lingvistika pripovijedanja Branka Ćopića / Poetik, Stilistik und Linguistik der Erzählens von Branko Ćopić*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 97–110.

- Novaković 1985: Novaković, Boško. Na preduprostoru tragike i humora: pričanja Branka Ćopića. In: Ćopić, Branko. *Sabrana dela*, tom 15. Beograd – Sarajevo: Prosveta – Svjetlost – Veselin Masleša. S. 294–317.
- Pantić 2015: Pantić, Mihajlo (priređio). *Vedrine i sete Branka Ćopića*. Beograd: Čigoja štampa. 174 s.
- Paravinja Škrbić 2017: Paravinja Škrbić, Snežana B. Poetika prostora u Ćopćevoj poeziji za decu. In: Tošović, Branko (ur.). *Ćopćeva poetika prostora / Ćopićs Poetik des Raumes*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 151–161.
- Paser Ilić 2017: Paser Ilić, Snežana. Poezija Branka Ćopića – prostor i vreme. In: Tošović, Branko (ur.). *Ćopćeva poetika prostora / Ćopićs Poetik des Raumes*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 163–189.
- Pečenković/Delić 2014: Pečenković, Vildana; Delić, Nermina. Komični hronotop u romanu NE TUGUJ BRONZANA STRAŽO. In: Tošović, Branko; (Hg./ur.). *Ćopćevsko modelovanje realnosti kroz humor i satiru / Modellierung der Realität mittels Humor und Satire bei Branko Ćopić*. – Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 169–178.
- Popin 2017: Popin, Aleksandra R. Mitski i realni prostor u Ćopćevoj poemi NEZNANKO, DEDA I JA. In: Tošović, Branko (ur.). *Ćopćeva poetika prostora / Ćopićs Poetik des Raumes*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 191–200.
- Popović 1994: Popović, Radovan. *Knjiga o Ćopću ili put do mosta*. Beograd: Srpska književna zadruga. 132 s.
- Popović 2009: Popović, Radovan. *Put do mosta*. Beograd: Službeni glasnik. 159 s.
- Radulović 2012: Radulović, Olivera. Biblijski arhetip Božjih ljudi u pripovetkama Branka Ćopića. In: Tošović, Branko (Hg./ur.). *Poetika, stilistika i lingvistika pripovijedanja Branka Ćopića / Poetik, Stilistik und Linguistik der Erzählens von Branko Ćopić*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 111–122.
- Ratkov Kvočka 2016: Ratkov Kvočka, Jelena. DEDA TRIŠIN MLIN Branka Ćopića – lirizam, melanholija, tuga i žal u isprepletenosti detinjstva, mladosti i starosti. In: Tošović, Branko (ur.). *Djetinjstvo, mladost i starost u Ćopćevom stvaralaštvu / Kindheit, Jugend und Alter im Werk von Branko Ćopić*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 189–204.

- Ratkov Kvočka 2017: Ratkov Kvočka, Jelena. Lirski perivoji/prosedei dveju bašta naše literature (BAŠTE SLJEZOVE BOJE i BAŠTE, PEPELA). In: Tošović, Branko (ur.). *Ćopićeva poetika prostora / Ćopićs Poetik des Raumes*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 201–220.
- Savić 2013: Savić, Maja. Motivi koji život znače: detinjstvo, odrastanje, starenje, umiranje, vojevanje, mesečina, sat i mlin u zbirci BAŠTA SLJEZOVE BOJE Branka Ćopića. In: Tošović, Branko (Hg./ur.). *Lyrische Welterfahrung in den Werken von Branko Ćopić / Lirski doživljaj svijeta u Ćopićevim djelima*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 303–320.
- Smajlović 2013: Smajlović, Ikbal. Lirizam (ne)realne realnosti, humora, komičnosti i ironije. In: Tošović, Branko (Hg./ur.). *Lyrische Welterfahrung in den Werken von Branko Ćopić / Lirski doživljaj svijeta u Ćopićevim djelima*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 321–332.
- Šarančić Ćutura 2013: Šarančić Ćutura, Snežana. *Branko Ćopić – dijalog s tradicijom: usmena književnost u delima za decu i omladinu Branka Ćopića*. Novi Sad: Međunarodni centar književnosti za decu Zmajevе dečje igre. 206 s.
- Šević 2017: Šević, Snežana. Poetika grada u Ćopićevim pripovetkama i romanima. In: Tošović, Branko (ur.). *Ćopićeva poetika prostora / Ćopićs Poetik des Raumes*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 221–230.
- Tautović 1987: Tautović, Radojica. Narodni pesnik Branko Ćopić. In: Marjanović, Voja. *Branko Ćopić u svetlu književne kritike*. Beograd: Stručnja knjiga. S. 87–101.
- Tepavčević 2017: Tepavčević, Miodarka. Jezička sredstva za izražavanje prostornih odnosa u djelima Branka Ćopića. In: Tošović, Branko (ur.). *Ćopićeva poetika prostora / Ćopićs Poetik des Raumes*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 273–285.
- Tepavčević 2017: Tepavčević, Miodarka. Leksičko-semantičke osobenosti omladinskog žargona u Ćopićevom jeziku. In: Tošović, Branko (ur.). *Ćopićeva poetika prostora / Ćopićs Poetik des Raumes*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 287–298.
- Tešanović 2003: Tešanović, Drago. *Tvorbene kategorije i potkategorije u jeziku Branka Ćopića*. Banjaluka: Filozofski fakultet. 231 s.

- Tešanović 2017: Tešanović, Drago. Antroponimi u jeziku Branka Ćopića. In: Tošović, Branko (ur.). *Ćopićeva poetika prostora / Ćopićs Poetik des Raumes*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 299–310.
- Tošović 2012^a: Tošović, Branko (Ur./Hg.). *Poetika, stilistika i lingvistika pripovijedanja Branka Ćopića / Poetik, Stilistik und Linguistik der Erzählens von Branko Ćopić*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. 389 s. [Ćopić-Projekt – Ćopićev projekat, knj. 1]
- Tošović 2012^b: Tošović, Branko. Leksička struktura Ćopićevog pripovijedanja. In: Tošović, Branko (Hg./ur.). *Poetika, stilistika i lingvistika pripovijedanja Branka Ćopića / Poetik, Stilistik und Linguistik der Erzählens von Branko Ćopić*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 295–340.
- Tošović 2013^a: Tošović, Branko (Hg./ur.). *Lyrische Welterfahrung in den Werken von Branko Ćopić / Lirski doživljaj svijeta u Ćopićevim djelima*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. 423 s. [Ćopić-Projekt – Ćopićev projekat, knj. 2]
- Tošović 2013^b: Tošović, Branko. Ćopićevi naslovi. In: Tošović, Branko (Hg./ur.). *Lyrische Welterfahrung in den Werken von Branko Ćopić / Lirski doživljaj svijeta u Ćopićevim djelima*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 13–62.
- Tošović 2014^a: Tošović, Branko (Hg./ur.). *Ćopićevsko modelovanje realnosti kroz humor i satiru / Modellierung der Realität mittels Humor und Satire bei Branko Ćopić*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. 520 s. [Ćopić-Projekt – Ćopićev projekat, knj. 3]
- Tošović 2014^b: Tošović, Branko. Ćopićev model humora i satire. In: Tošović, Branko; (Hg./ur.). *Тошћевско моделовање реалности кроз хумор и сатиру / Modellierung der Realität mittels Humor und Satire bei Branko Ćopić*. – Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 13–82.
- Tošović 2015^a: Tošović, Branko (Hg./ur.). *Žena – muškarac: dva svijeta, dva motiva, dva izraza u djelima Branka Ćopića / Frau – Mann: zwei Welten, zwei Motive, zwei Ausdrucksarten in den Werken von Branko Ćopić*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. 373 s. [Ćopić-Projekt – Ćopićev projekat, knj. 4]

- Tošović 2015^b: Tošović, Branko. Ćopićev model žene. In: Tošović, Branko (Hg./ug.). *Žena – muškarac: dva svijeta, dva motiva, dva izraza u djelima Branka Ćopića / Frau – Mann: zwei Welten, zwei Motive, zwei Ausdrucksarten in den Werken von Branko Ćopić*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 15–109.
- Tošović 2016^a: Tošović, Branko; (Hg./ur.). *Djetinjstvo, mladost i starost u Ćopićevom stvaralaštvu / Kindheit, Jugend und Alter im Werk von Branko Ćopić*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. 292 S. [Ćopić-Projekt – Ćopićev projekat, knj. 5]
- Tošović 2016^b: Tošović, Branko. Ćopićev jugend-hipertekst. In: Tošović, Branko (ur.). *Djetinjstvo, mladost i starost u Ćopićevom stvaralaštvu / Kindheit, Jugend und Alter im Werk von Branko Ćopić*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 13–96.
- Tošović 2017^a: Tošović, Branko (Ur./Hg.). *Ćopićeva poetika prostora / Ćopićs Poetik des Raumes*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. 310 s.
- Tošović 2017^b: Tošović, Branko. Poetika Ćopićevih heterotopija. In: Tošović, Branko (ur.). *Ćopićeva poetika prostora / Ćopićs Poetik des Raumes*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 15–110.
- Trifković 1981: Trifković, Risto. DOŽIVLJAJI NIKOLETINE BURSAĆA u djelu Branka Ćopića. In: Idrizović, Muris (ur.). *Kritičari o Branku Ćopiću*. Sarajevo: Svjetlost. S. 28–39.
- Turanjanin 2012: Mitski čovjek Branka Ćopića. In: Tošović, Branko (Hg./ur.). *Poetika, stilistika i lingvistika pripovijedanja Branka Ćopića / Poetik, Stilistik und Linguistik der Erzählens von Branko Ćopić*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 137–146.
- Tutnjević 1985: Tutnjević, Staniša. Tekst o Branku Ćopiću. In: Ćopić, Branko. *Sabrana dela*. Tom I–XV. Ur. Vuk Krnjević. Beograd – Sarajevo: Prosveta – Svjetlost – Veselin Masleša. S. 397–415.
- Tutnjević 2007: Tutnjević, Staniša. Lirska plima Ćopićevog dela. In: *Banjalučki susreti „Kultura i obrazovanje“*. Gl. urednik Drago Branković [Banjaluka 10. i 11. novembar 2007]. Banjaluka: Filozofski fakultet. S. 47–58.
- Urošević 2012: Urošević, Hilda. Aspekti mitskog i legendarnog u izgradnji humoriističkog stila u Ćopićevom ciklusu priča o Nikoletini Bursaću. In: Tošović, Branko (Hg./ur.). *Poetika, stilistika i lingvistika pripovijedanja Branka Ćopića*

- ća / Poetik, Stilistik und Linguistik der Erzählens von Branko Ćopić*. Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 147–163.
- Vasiljević-Ilić 2006: Vasiljević-Ilić, Slavica. Ćopićevo ogledalo. In: Branković, Drago (gl. ur.). *Banjalučki novembarski susreti*. Knj. 7, tom 1. S. 179–189.
- Vučković 1981: Vučković, Radovan. Zbilja, humor i lirizam u Ćopićevim romanima. In: Marjanović, Voja (priredio). *Branko Ćopić u svetlu književne kritike*. Beograd: Stručna knjiga. S. 214–234.
- Vukić 1995: Vukić, Ana. *Slika sveta u pripovetkama Branka Ćopića*. Beograd: Institut za književnost i umetnost. 252 s.
- Vuković 1981: Vuković, Vladeta. Ćopićeva ratna lirika. In: Marjanović, Voja (priredio). *Branko Ćopić u svetlu književne kritike*. Beograd: Stručna knjiga. S. 102–109.
- Zavičaj Zemlja-www: *Naš zavičaj Zemlja*. In: <https://www.dw.com/sr/na%C5%A1-zavi%C4%8Daj-zemlja/a-39009308>. 4.8.2018.
- Zavičaj-www1: *Zavičaj*. In: <https://sh.m.wiktionary.org/wiki/zavičaj>. 4.8.2018.
- Zavičaj-www2: *Moj zavičaj ili skok u EU na pancadu*. In: <https://www.parentium.com/prva.asp?clanak=33036>. 4.8.2018.
- Zavičaj-www3: *Zavičaj*. <https://vukajlija.com/zavicaj/48350>. 4.8.2018.
- Zavičaj-www4: *Zavičaj. Citati*. In: <https://bs.wikiquote.org/wiki/Zavi%C4%8Daj>. 4.8.2018.
- Zavičaj-www5: *Zavičaj*. In: <https://bs.wikiquote.org/wiki/Zavičaj>. 4.8.2018.

Branko Tošović (Graz)

The poetics of Branko Ćopić's homeland and the homeland of his poetics

The paper discusses the basic questions of the poetics of Branko Ćopić's homeland: what is homeland, what is the poetics of homeland in literature, where are its boundaries, is there more than one homeland, what is the relationship between the familiar and „the other“ concerning homeland, to what extent is the homeland represented in a positive or negative way, how does homeland interweaves with heterotopia, topophilia or topophobia, etc.

The second part of the paper discusses is Branko Ćopić's homeland of his poetics. It especially focuses on: dual homeland, distant homeland, the homeland of the author and his protagonists, one's own homeland and a foreign homeland, and finally, a heterotopic homeland.

Branko Tošović (Graz)

Die Poetik der Heimat und die Heimat der Poetik Branko Ćopićs

Im Aufsatz wurden grundlegende Fragen der Poetik der Heimat Branko Ćopićs betrachtet: Was ist Heimat, was bedeutet Poetik der Heimat, wo liegen ihre Rahmen (Grenzen), welches Verhältnis zwischen Eigenem und Fremdem charakterisiert die Heimat, wie wird die positive und negative Bewertung der Heimat dargestellt, in welcher Wechselbeziehung befindet sich (a) Heimat mit (b) Heterotopie, Topophilie und Topophobie? In der Analyse werden folgende Typen der Heimat Branko Ćopićs unterschieden: doppelte Heimat, integrale Heimat, entlegene Heimat, eigene und fremde Heimat, heterotopische Heimat, Heimat des Autors und seiner Person.

Бранко Тошовић (Грац)

Поэтика родного края и родной край поэтики Бранко Чопича

В статье рассматриваются основополагающие вопросы поэтики родного края Бранко Чопича: что такое родной край, что такое поэтика родного края, каковы ее рамки (границы), существует ли несколько родных краев, какое отношение своего и чужого в родном крае, насколько представлена положительная и отрицательная оценка родного края, в каком взаимодействии находятся родной край и гетеротопия, топофилия и топофобия. Предметом второй части анализа является поэтика родного края Бранко Чопича. В ней выделяется двойной родной край, интегральный родной край, отдаленный родной край, родной край автора и его персонажей, свой и чужой родной край, гетеротопический родной край.

Branko Tošović (em.)
Institut für Slawistik
Karl-Franzens-Universität Graz
branko.tosovic@uni-graz.at

